

Tussen status quo en vernieuwing

**Draagvlak voor natuur, landschap en milieu bij agrariërs in
Noordoost-Twente**

**H. Heusinkveld
C.M. Volker**

Rapport 582

23 DEC. 1997

DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1997

Isn 940899 *

Referaat

Heusinkveld, H. en C.M. Volker, 1997. *Tussen status quo en vernieuwing; draagvlak voor natuur, landschap en milieu bij agrariërs in Noordoost-Twente*. Wageningen, DLO–Staring Centrum, Rapport 582. 126 blz.; 8 fig.; 58 tab.; 7 ref.

Met behulp van een enquête in Noordoost-Twente zijn onder agrariërs drie groepen gevonden die verschillend denken over het beheer van natuur en landschap, en drie groepen bij agrimilieumaatregelen. De bijdragen van deze groepen aan een duurzaam omgevingsbeheer zijn geïnventariseerd, evenals de houding tegenover het landbouwstimuleringsbeleid en de interesse voor initiatieven voor natuur en landschap. Van groot belang blijkt een aantal managementaspecten: vakmanschap, markt-oriëntatie, plannen voor bedrijfsontwikkeling en inpasbaarheid in de bedrijfsvoering. Het agrarische ketennetwerk en het gezin zijn het belangrijkste voor de bedrijfsontwikkeling, maar deze zijn niet afgestemd op initiatieven voor natuur en landschap.

Trefwoorden: gebiedsgericht beleid, waardevol cultuurlandschap, landbouw, draagvlak, bedrijfsontwikkeling

ISSN 0927-4499

©1997 DLO–Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO)
Postbus 125, 6700 AC Wageningen.
Tel.: (0317) 474200; fax: (0317) 424812; e-mail: postkamer@sc.dlo.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO–Staring Centrum.

DLO–Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Project 2750

[Rap582.HM/11.97]

Inhoud

blz.

Woord vooraf	9
Samenvatting	11
Inleiding	11
Resultaten	11
Conclusie en aanbevelingen	16
1 Inleiding	17
2 Het onderzoekskader	19
2.1 Inleiding	19
2.2 Het onderzoekschema	20
2.3 Onderzoeksvragen	20
2.4 Methode	21
2.4.1 De interviews	21
2.4.2 Respons	22
3 Noordoost-Twente	23
3.1 Gebiedsbeschrijving en landbouw	23
3.2 Beleid	24
3.2.1 Gebiedsgericht beleid	24
3.2.2 Bijdrageregelingen	26
3.2.3 Gemeenten	28
3.3 Overige initiatieven	28
3.4 Initiatieven en maatregelen in de vragenlijst	28
3.4.1 Initiatieven voor natuur en landschap	29
3.4.2 Initiatieven voor milieu, het landbouwstimuleringsproject	30
4 Structuurkenmerken van de landbouw	33
4.1 Productie	33
4.2 Arbeidsorganisatie	34
4.3 Leeftijd bedrijfshoofd	35
4.4 Neveninkomsten op het bedrijf	35
4.5 Neveninkomsten buiten het bedrijf	36
5 Doelgroepen in Noordoost-Twente	37
5.1 Aandacht voor natuur en landschap	37
5.2 Aandacht voor milieumaatregelen	40
5.3 Verband tussen beide doelgroepindelingen	42
5.4 Conclusies	42
6 Bijdrage van boeren aan natuur, landschap en milieu op het bedrijf	45
6.1 Huidige natuur- en landschapswaarden	45
6.1.1 Aanwezigheid op het bedrijf	45
6.1.2 Last	47
6.1.3 Maatregelen	49

6.2 Maatregelen voor het milieu	51
6.3 Conclusies	52
7 Landbouwstimulering en milieuregelgeving	53
7.1 Bekendheid	53
7.2 Houding	53
7.3 Regelingen	57
7.4 Conclusies	59
8 Initiatieven voor natuur en landschap	61
8.1 Bekendheid	61
8.2 Houding	62
8.3 Conclusies	68
9 Vakmanschap	69
9.1 Belangstelling voor natuur en landschap	69
9.2 Belangstelling voor onderdelen van vakmanschap	69
9.3 Ideaalbeeld	72
9.4 Conclusies	73
10 Marktoriëntatie	75
10.1 Interesse voor inkomsten uit natuur en landschap	75
10.2 Mogelijkheden	76
10.3 Ideaalbeeld	77
10.4 Conclusies	78
11 Bedrijfsmanagement	79
11.1 Sterke kanten van de boer	79
11.2 Conclusies	80
12 Bedrijfsontwikkeling	81
12.1 Plannen voor bedrijfsontwikkeling	81
12.2 Relatie met huidige bedrijfskenmerken	82
12.3 Redenen voor bedrijfsontwikkeling	84
12.4 Voorgenomen investeringen	87
12.5 Ontwikkelen van kennis en vaardigheden	88
12.6 Inpasbaarheid in de bedrijfsvoering	91
12.7 Conclusies	96
13 Netwerken	99
13.1 Betekenis van de netwerken voor realiseren van bedrijfsplannen	99
13.2 Contacten voor natuur en landschap	103
13.3 Conclusies	104
14 Afsluitende conclusies en aanbevelingen	107
14.1 Algemeen	107
14.2 Strategieën voor natuur en landschap	108
14.3 Strategieën voor milieu	110
14.4 Lijst met concrete suggesties	110

Literatuur	113
------------	-----

Aanhangsel	
1 Vragenlijst	115

Woord vooraf

Noordoost-Twente is een gebied waar landbouw, natuur, bos, landschap, recreatie en toerisme zeer nauw met elkaar zijn verweven. Deze verwevenheid brengt een aantal spanningen in het gebied teweeg. Voorbeelden zijn de schaalvergroting in de landbouw en de natuur(ontwikkeling), aantasting van het kleinschalige landschap en verbetering van de verkaveling van de landbouwgronden. Het doel van het gebiedsgerichte beleid is het in harmonie laten ontwikkelen van de verschillende functies in de komende 25 jaar. Om dit te realiseren is door de deelnemende partners aan het gebiedsgerichte beleid een gebiedsperspectief vastgesteld, waarin de route is beschreven voor deze harmonieuze ontwikkeling.

In opdracht van LNV en de provincie Overijssel heeft DLO–Staring Centrum een onderzoek verricht naar de houding van agrariërs tegenover twee in het gebiedsperspectief uitgewerkte oplossingsrichtingen. Het betreft het zogenaamde particuliere natuurbeheer en het landbouwstimuleringsbeleid. Het particulier natuurbeheer richt zich vooral op de algemene natuur- en landschapswaarden, die zowel binnen als buiten de ecologische hoofdstructuur voorkomen. Het gaat onder andere om de minder kwetsbare vogelsoorten, bloemrijke graslanden, perceelsranden, landschapselementen als houtsingels en poelen en multifunctionele bossen. Het landbouwstimuleringsbeleid is gericht op de ontwikkeling van een duurzame landbouw op een leefbaar platteland.

Het onderzoek leidt tot meer inzicht in het draagvlak onder agrariërs voor het particuliere natuurbeheer en het landbouwstimuleringsbeleid en geeft nieuwe ideeën voor de realisatie van het gebiedsperspectief in Noordoost-Twente. Het verdient aanbeveling om dergelijk onderzoek periodiek te laten uitvoeren teneinde de ontwikkeling in houdingen en draagvlak te kunnen volgen.

Henri Slijkhuis
programmamaleider gebiedsgericht beleid Noordoost-Twente

Samenvatting

Inleiding

In dit onderzoek staan drie vragen centraal:

1. Voelen boeren voor een actieve rol op het gebied van milieu, natuur en landschap?
2. Wat is de huidige bijdrage van de boeren aan het beheer van milieu, natuur en landschap op het bedrijf?

3. Welke factoren zijn van belang om de actieve rol van boeren te bevorderen?

Een vierde vraag komt alleen bij de afsluitende conclusies en aanbevelingen aan de orde. Deze vraag is:

4. Welke strategieën kunnen de bijdrage van boeren aan de milieu-, natuur- en landschapskwaliteit van het gebied versterken? Onder strategieën verstaan we: het meer in overeenstemming brengen van het bedrijfsmanagement van een agrariër met de gebiedsgerichte maatregelen voor milieu, natuur en landschap.

De onderzoeksgegevens zijn verkregen uit interviews met 81 boeren, afgenomen in de periode december 1996 tot februari 1997. De selectie van de respondenten vond plaats op basis van een representatieve steekproef onder de bedrijfshoofden in grondgebonden landbouw, met 5 hectare cultuurgrond of meer, in de gemeenten Denekamp, Losser, Weerselo en Tubbergen.

Resultaten

Vraag 1: Voelen boeren voor een actieve rol op het gebied van milieu, natuur en landschap?

Milieu

Op grond van de aandacht die zij leveren aan het mineralenbeheer, het optimaliseren van de bemesting en de veevoeding, beperking van de ammoniakuitstoot, besparing op gewasbescherming en energie- en watergebruik, zijn vier groepen boeren gevonden:

groepen milieu (n = 81)

groep 1 geringe aandacht	22%	(18)
groep 2 brede middengroep	53%	(43)
groep 3 veel aandacht	19%	(15)
restgroep (akkerbouwers)	6%	(5)

De groepen onderscheiden zich van elkaar op een aantal kenmerken. Bij groep 1 zijn neveninkomsten heel belangrijk (41% van het gezinsinkomen). Er zitten veel oudere agrariërs zonder opvolger bij en ze hebben de minste cultuurgrond. Bij groep 3 zitten bijvoorbeeld meer varkenshouders en zijn er weinig neveninkomsten. Ook de aandacht

voor de maatregelen verschilt onderling, omdat bijvoorbeeld de niet-grondgebonden varkensbedrijven weinig te maken hebben met geïntegreerde onkruidbestrijding.

Natuur en landschap

De invalshoek is hier tweeledig: de aandacht voor natuur en landschap in de boerenarbeid (het gewenste vakmanschap) en de aandacht voor natuur en landschap uit oogpunt van perspectieven van ondernemerschap (als gewenste bron van inkomsten). De combinatie van deze twee invalshoeken leverde drie groepen op:

Groepen natuur en landschap (n = 80)

groep 1 de optimaliseerders (geen interesse)	32,5%	(26)
groep 2 status quo (houden zoals het nu is)	42,5%	(34)
groep 3 vernieuwers (interesse)	22,5%	(18)
restgroep	2,5%	(2)

De eerste groep houdt het bij aandacht voor de productie en ziet natuur en landschap niet als inkomstenbron. Ze ontwikkelen hun interesses in een andere richting: die van verdere verbetering van de productie onder milieuvoorwaarden (de optimaliseerders). De meesten nemen daarin overigens een gematigd standpunt in: enige ruimte voor natuur en landschap zal er altijd wel blijven in hun bedrijfsvoering. Neveninkomsten zijn minder belangrijk (15% van het gezinsinkomen). De grootste groep wil in de toekomst het huidige evenwicht tussen enerzijds productie en anderzijds natuur en landschap handhaven (status quo-groep). Deze groep heeft meer oudere boeren zonder opvolger (18%), met minder land (gemiddeld 17 ha) en melkvee. Zij willen het houtwallenbeheer en de bescherming van weidevogels voortzetten, hetgeen dat ze nu ook doen. De derde groep wil de aandacht voor natuur en landschap duidelijk versterken, zowel voor wat betreft nieuwe vaardigheden als een verkenning van marktkansen (de vernieuwers). Ze hebben de grootste bedrijven (gemiddeld 26 ha) en hebben veel neveninkomsten (33% van het totale inkomen).

Samenvattend: er is draagvlak voor natuur en landschap en bijna een kwart van de boeren wil daarvoor in de toekomst zijn vakmanschap en ondernemerschap aanpassen.

Twee doelgroepenindelingen

Tussen de indelingen in doelgroepen blijkt geen samenhang te bestaan: aandacht voor het milieu hoeft niet samen te gaan met interesse voor natuur en landschap. Vergroting van het draagvlak voor milieu vereist dan ook andere maatregelen en strategieën dan voor natuur en landschap. Veel aandacht voor natuur en landschap gaat bijvoorbeeld samen met veel neveninkomsten, bij milieumaatregelen juist niet. Beide indelingen worden dan ook als afzonderlijke doelgroepen beschouwd.

Vraag 2: Wat is de huidige bijdrage van de boeren aan het beheer van milieu, natuur en landschap op het bedrijf?

Sommige natuur- en landschapswaarden komen algemeen voor op de bedrijven. Het gaat om wild en diverse vogelsoorten, maar daarnaast ook bosjes of houtwallen. Ruim tweederde van de respondenten noemde daarbij ook schadelijke soorten.

Slechts van enkele soorten blijkt men echt last te hebben, waaronder van kraaiachtigen (70%) en probleemkruiden (55%). Met overlast wordt ook vaak bedoeld dat ze een bedreiging zijn voor de natuur die boeren zeer waarderen, zoals de weidevogels en klein wild. Beplanting wordt niet veel genoemd als lastige natuur. Dit komt ook omdat in het verleden de boeren reeds hinderlijke beplanting hebben opgeruimd. Een andere belangrijke reden is dat men de beplanting waardeert als typische elementen van de streek en daarom de overlast accepteert.

Het is echter niet zo, dat veel natuur en landschap bewust wordt beschermd. Alleen de zorg voor weidevogels komt massaal voor (76 tot 91%); een ruime minderheid treft ook maatregelen voor klein wild en landschapselementen (36–40%). De vernieuwers hebben duidelijk oog voor een grote variatie aan natuur- en landschapswaarden (een breed natuurbeeld) en een breed spectrum van maatregelen. Natuurbeheer dat verder gaat scoort laag bij de optimaliseerders en de status quo-groep. De laatste groep spant zich in voor het 'traditionele' boerennatuur: de weidevogels en ook houtwallen of singels.

Vraag 3: Welke factoren zijn van belang om de actieve rol van boeren te bevorderen?

Landbouwstimulering en milieuregeling

Vrijwel iedere milieumaatregel van het landbouwstimuleringsproject bleek algemeen bekend te zijn. De bekendheid van de gebiedscoördinator is goed te noemen. De interesse voor en participatie in de meeste initiatieven zitten op een redelijk niveau: tussen de 40% en 80%. Verhoging van de participatie vereist maatwerk omdat de ervaren belemmeringen van maatregel tot maatregel variëren. Tussen de doelgroepen milieu bestaan verschillen in interesse voor de maatregelen van het landbouwstimuleringsproject. Loonwerkers moeten als een aanvullende doelgroep worden beschouwd.

Er is per bedrijf meestal een opstapeling van milieuregelingen. Slechts 11% zag geen beperkende maatregelen in het verschiep komen. Met één ervan, de energieheffing, is men slecht bekend en ook met het meerjarenplan gewasbescherming. De mineralenheffing werd als belangrijkste maatregel beschouwd, gevolgd door de milieuvergunning.

Initiatieven voor natuur en landschap

De bekendheid met de meer gangbare mogelijkheden is in het algemeen zeer groot. Een zeer ruime meerderheid is op de hoogte van experimenten als randenbeheer en de helft met prestatiebeloning (professioneel beheer). Tweederde is ook bekend met de milieucoöperatie, hoewel deze in Noordoost-Twente (nog) niet bestaat.

Naast bekendheid is soms ook de interesse voor de initiatieven groot. Vooral de zorg in de privé-sfeer (beheer als persoonlijke hobby) of als deel van het gemeenschapsleven (samenwerken met jagers en vrijwilligers). Ongeveer de helft staat positief tegenover deelname aan een milieucoöperatie. Een aantal mogelijkheden om economisch voordeel te halen uit natuur en landschap zijn zeer bekend (biologische landbouw, recreatie en toerisme), maar de bereidheid om hierin te participeren is

gering. In hun interesse voor nieuwe mogelijkheden verschillen de doelgroepen vaak significant: men moet dan echt kiezen. De vernieuwers onderscheiden zich hier in positieve zin, maar bijdragen met ingrijpendere sociale of bedrijfsconsequenties (recreatie en toerisme; biologische landbouw) roepen ook bij hen weinig enthousiasme op.

Vakmanschap

De meerderheid (60%) wil niets veranderen in het samenstel van vaardigheden binnen het vakmanschap en de overigen prefereren veelal, als zij interesse hebben in natuur en landschap, om het beheer te ontwikkelen als een apart vak.

In het vakmanschap blijven de vaardigheden domineren die gericht zijn op de gezondheid van het vee en de agrarische productie. Duidelijk is ook dat de aandacht voor het milieu het wint van de aandacht voor natuur en landschap. Milieu ligt meer in het verlengde van de gangbare productiefunctie van het bedrijf en het idee van natuur produceren (prestatiebeloning) is niet wijd verbreid. De meerderheid geeft optimaal boeren aan als bij hen passend vakmanschap. Veel kleinere aantallen boeren voegen er expliciet vaardigheden voor het milieu of natuur en landschap aan toe of diverse andere vaardigheden.

De vernieuwers onderscheiden zich door een bredere opvatting van het boerenberoep: zij richten zich ook op andere vaardigheden dan alleen de agrarische productie. Zorg voor natuur en landschap is dan één van de mogelijkheden. De optimaliseerders hebben een 'smalle' oriëntatie op het vakmanschap.

Bij de milieudoelgroepen laten de boeren met de meeste aandacht voor het milieu zich zien als moderne, zakelijke ondernemers. Maar zij onderscheiden zich niet van anderen voor wat betreft passend vakmanschap: milieuvriendelijk boeren is kennelijk geen doel op zichzelf, maar is langzamerhand een 'normaal' onderdeel van de vaardigheden voor agrarische productie aan het worden.

Marktoriëntatie

Er is een ruime meerderheid die een neutrale houding heeft; de rest ziet wél respectievelijk niets in inkomsten uit natuur en landschap. Deze mogelijkheden houdt men vrijwel altijd grotendeels gescheiden van de agrarische productie: ze worden als een aparte inkomstenbron opgevat. De beheersovereenkomst is verreweg de meest populaire optie. Het ideaalbeeld (de gewenste combinaties van inkomsten) lijkt op dat van het vakmanschap: bijna tweederde kiest voor inkomsten uit alleen gangbare landbouw. Daarna volgt de combinatie van inkomsten uit de agrarische productie met inkomsten buiten het bedrijf (15%), gevolgd door inkomsten uit natuurbeheer (11%).

Optimaliseerders en ook de status quo-groep hebben als eventuele aanvulling op het inkomen alleen inkomsten van buiten het bedrijf op het oog. De vernieuwers wijken daar met een bredere oriëntatie duidelijk van af. Er is geen relatie met de milieudoelgroepen. Milieu is kennelijk geen economisch goed, maar randvoorwaarde voor een meer duurzame productie (met mineralenbeheer als belangrijkste issue).

Bedrijfsmanagement

Het management op een bedrijf kent verschillende niveaus, waarvan het ondernemerschap verwijst naar het goed reageren op ontwikkelingen buiten het bedrijf. Deze eigenschap blijkt bij de Twentse boeren het minst ontwikkeld. Slechts 15% vindt daar zijn sterke kanten liggen, de helft voelt zich sterk op het niveau van de echte vakman (technisch sterk) en de overige 35% noemt het organiseren en op elkaar afstemmen van de werkzaamheden zijn sterke kant (de managers). De 15% 'ondernemende' boeren zijn druk met investeren (ook op milieugebied) en het opzetten van een aanvullende tak. Sterke samenhangen met de doelgroepindeling voor natuur en landschap zijn niet gevonden.

Bedrijfsontwikkeling

De meeste boeren willen overleven in de landbouw. Zij kiezen dan ook niet voor stilstand, want dat is achteruitgang. Slechts een vijfde wil alleen blijven. Ruim de helft wil in de toekomst het bedrijf vergroten, 11% denkt aan een aanvullende tak. Nog verder specialiseren komt nauwelijks voor. Boeren met een klein quotum kiezen meer voor afbouwen, ophouden of inkomsten van buiten. De middengroep denkt vaker dan de anderen aan een aanvullende tak op het bedrijf. De grote bedrijven (met meer dan 400 ton melk) overwegen vrijwel uitsluitend verdere vergroting van hun bedrijf.

De plannen voor bedrijfsontwikkeling hebben weinig relatie met initiatieven uit de hoek van natuur en landschap. Met de milieudoelgroepen is wel een sterk verband: niet verder ontwikkelen gaat vergezeld van minder aandacht voor milieumaatregelen.

80% van de respondenten heeft plannen voor investeringen; er wordt in de varkenshouderij meer geïnvesteerd dan in de melkveehouderij. Eenzelfde percentage heeft plannen voor het verder ontwikkelen van kennis en vaardigheden, bij voorkeur door demonstratiedagen, cursussen, studieclubs; 13% wil dit ook voor natuur en landschap doen en dat zijn vooral vernieuwers. Boeren zonder investeringsplannen zijn op veel andere terreinen ook weinig actief.

Veel boeren (84%) noemen concrete bezwaren tegen meer natuur- en landschapswaarden op het eigen bedrijf. Zelfs de helft van de vernieuwers heeft bezwaren. Opvallend is dat beperkende regelgeving een belangrijker reden is dan bijvoorbeeld de eigen productieomstandigheden. Met ongeveer 50% valt over concrete plannen voor aanpassing ten gunste van natuur en landschap in het geheel niet te praten. Gemiddeld 10% tot 20% heeft altijd wel interesse, de rest heeft misschien interesse.

Mogelijkheden die relatief weinig effect hebben op de bedrijfsorganisatie en op de overige werkzaamheden op het bedrijf zijn het meest populair. Bovendien zijn zekerheid van betaling en een redelijke vergoeding erg belangrijk. De initiatieven voor natuur- en landschapsbeheer die meeste deelnemers zullen trekken zijn die activiteiten die in de marge van de bedrijfsvoering uitgevoerd kunnen worden. Vernieuwers zijn het meest geïnteresseerd.

Netwerken

Veel boeren laten zich gelden als mensen waarvan de sterke kanten op het niveau van goed technisch vakmanschap en het bedrijfsmanagement liggen. De ontwikke-

lingen buiten het bedrijf volgen is niet hun sterkste punt. Voor het doorvoeren van beleidsmaatregelen en andere initiatieven zijn dan ook de netwerken waarin boeren actief zijn of interesse tonen, erg belangrijk. Er zijn zes verschillende netwerken onderscheiden, waarvan het ketennetwerk voor de agrarische productie en het gezin en de familie verreweg de belangrijkste blijken te zijn. De overige netwerken (de sociale contacten met de streek, voor natuur en landschap, voor toerisme en voor beleid) worden minder essentieel geacht.

Bij contacten op het gebied van natuur en landschap spelen jagers en de gemeente een vooraanstaande rol. De laatste is belangrijk voor vergunningen. De vernieuwers hechten relatief veel belang aan de media, gemeente, Dienst voor het Landelijk Gebied (DLG) en recreanten. Voor de verbreding van de zorg voor natuur en landschap zijn deze actoren dus erg belangrijk.

Ook de doelgroepen milieu kennen een samenhang met netwerken: veel aandacht voor milieu betekent veel belang hechten aan meerdere actoren uit het ketennetwerk voor agrarische productie. Het ketennetwerk voor de productie is overigens ook positief gecorreleerd met het hebben van een opvolger en ontwikkeling van kennis en vaardigheden.

Conclusie en aanbevelingen

Geconcludeerd wordt dat een actief landbouwstimuleringsbeleid nodig blijft en dat een extra inspanning ten behoeve van de participatie van boeren in het natuur- en landschapsbeheer gewenst is. Zowel op institutioneel niveau als op bedrijfsniveau zitten belemmeringen. Het gaat om het vinden van gelukkige combinaties van bestuurlijke wil en daadkracht (met speciale aandacht voor de rol van gemeenten) en sociaal en individueel draagvlak in de streek. Per doelgroep zijn aanvullende netwerken van belang om de agrariërs te steunen in hun initiatieven voor een duurzaam beheer van de omgeving.

Bij de vernieuwers is professionele steun gewenst uit het netwerk voor natuur en landschap. De status quo-groep kan voor initiatieven goed bereikt worden via het streeknetwerk en de optimaliseerders door het ketennetwerk voor agrarische productie.

Bij strategieën voor milieu zijn de agrariërs met geringe interesse te bereiken via het beleidsnetwerk en de Sociaal-Economische Voorlichting (SEV) van de standsorganisatie. Maatregelen voor de brede middengroep kunnen lopen via het beleidsnetwerk en het agrarische ketennetwerk. Voor de kopgroep kan worden gedacht aan maatregelen die via het netwerk voor de agrarische productie de boeren bereiken.

Het rapport sluit af met concrete suggesties. Onder meer dat het zoeken naar alternatieven voor de gangbare landbouw gestimuleerd kan worden via de Sociaal-economische voorlichting (SEV) en dat een laagdrempelig aanspreekpunt gewenst is om de koplopers voor milieu, natuur en landschap niet lange tijd te laten 'aanmodderen'.

1 Inleiding

Natuur en landschap waren vroeger een onbedoeld en vanzelfsprekend bijproduct van boerenarbeid. Hierin is grote verandering opgetreden. Natuur en landschap vervullen inmiddels maatschappelijke functies en het beheer door boeren is daarmee niet meer een zaak van bedrijfseconomisch belang alleen. Het toegenomen maatschappelijk belang van een duurzame productie en niet-agrarische functies (recreatie en toerisme, ontwikkeling van nieuwe natuur, behoud van cultuurhistorische waarden etc.) verlangt aanpassing van het gebruik van cultuurgrond en bij boeren een herbezinning op hun rol.

Momenteel is in veel gebieden sprake van uitvoering van omgevingsbeleid, ook in Noordoost-Twente. Het gebied is in het Structuurschema Groene Ruimte aangewezen als Waardevol Cultuurlandschap (WCL). Natuurbeheer vormt een strategisch element in het WCL-beleid. Tevens voert de provincie Overijssel een landbouwstimuleringsbeleid in Noordoost-Twente. Daarin staat een aantal milieumaatregelen centraal. In beide gevallen moet gebiedsgericht beleid worden gemaakt. Dit betekent dat gezocht wordt naar oplossingen die passen bij de bijzondere kenmerken en omstandigheden van de streek. Voorop staat een integrale benadering: Duurzame agrarische productie uit oogpunt van economie en milieu moet samengaan met behoud van werkgelegenheid, een karakteristiek landschap en een rijke natuur. Dit alles gaat niet vanzelf: Er is een veranderingsproces in de landbouw nodig. Dat betekent onder meer herijking van beproefde instrumenten en experimenten met nieuwe maatregelen op projectbasis voor het bereiken van de doelstellingen.

Om een veranderingsproces tot een succes te maken is kennis en inzicht nodig in de ideeën, praktijken en initiatieven van boeren: zij zijn immers de feitelijke beheerders van de waardevolle cultuurlandschappen. Deze kennis is momenteel beperkt aanwezig, zoals ook een recent CLM-rapport signaleert: 'Een opvallend probleem is dat het voor overheden vaak niet duidelijk is wie de voorlopers zijn en hoe men met hen in contact kan komen ... Voorlopers maken zich vaak niet kenbaar en maken ook niet altijd duidelijk dat ze ondersteuning van de overheid verlangen. In een aantal gevallen wensen zij dat ook niet' (Guldemon et al., 1996: 17).

Het Werkplan 1997 van DLO-programma 314 Publiek en bestuurlijk draagvlak voor natuur en landschap omvat onder meer de volgende probleemstelling verdeeld in twee vragen:

1. Welke agrariërs in de gangbare landbouw zijn bereid tot een bedrijfsontwikkeling die – direct of indirect – uitzicht biedt op een aangepast, duurzaam beheer van natuur en landschap?
2. Welke strategieën kunnen deze bereidheid vergroten?

Dit project maakt deel uit van het Werkplan, en heeft ook een ondersteunende rol bij de uitvoering van het gebiedsgericht beleid voor Noordoost-Twente. De provincie Overijssel heeft ingestemd met medefinanciering van het project. De probleemstelling

is op verzoek van de provincie uitgebreid en omvat niet alleen aspecten van natuur- en landschapszorg maar ook milieumaatregelen.

Dit rapport is een verslag van de case studie die in Noordoost-Twente is uitgevoerd. Begonnen wordt met een korte probleemschets, namelijk dat de vele initiatieven voor milieu, natuur en landschap op maatschappelijk niveau nog onvoldoende aansluiten bij de inspanningen van boeren op bedrijfsniveau. Vervolgens wordt een onderzoek-schema gepresenteerd en volgt er een overzicht van de onderzoeksvragen. Tevens vindt een verantwoording van de methode plaats. De daarop volgende hoofdstukken behandelen de uitkomsten van de enquête. Conclusies en aanbevelingen sluiten de rapportage af.

2 Het onderzoekskader

2.1 Inleiding

Bij vernieuwing van het landelijk gebied is veel gaande. Het is belangrijk om twee niveaus te onderscheiden. Op maatschappelijk niveau is in Noordoost-Twente een groot aantal milieumaatregelen uitgezet in het kader van het landbouw-stimuleringsbeleid. Ze zijn ontwikkeld om doelstellingen van het agri-milieubeleid te realiseren en hoeven daarmee niet overeen te stemmen met de opvattingen van boeren over een duurzaam agrarisch beheer op het bedrijf. Ook voor agrarisch natuurbeheer is een aantal instrumenten beschikbaar met positieve effecten op natuur- en landschapswaarden (bijvoorbeeld de onderhoudsovereenkomst; bevorderen van biologische landbouw) en verder bestaan er zowel voor milieu, natuur als landschap innovatieve ideeën en projecten die meestal nog in een experimenteel stadium verkeren. Kenmerkend voor vele initiatieven is dat ze door anderen dan boeren zijn ontwikkeld. Maar ook op bedrijfsniveau is veel gaande. Boeren hebben van oudsher al veel gedaan aan zorg voor natuur en landschap en ze doen dat vanuit hun eigen ideeën over wat goed en praktisch haalbaar is voor de kwaliteit van de omgeving. Zij participeren, echter in wisselende mate, reeds in het landbouwstimuleringsbeleid.

Essentieel is dat de initiatieven op beide niveaus goed op elkaar aansluiten en dat dit in de toekomst nog beter gaat geschieden. Dit is de grote uitdaging voor de streek: top down- en bottom up-benaderingen moeten elkaar aanvullen en versterken, in plaats van elkaar in de weg te zitten. Overheidsbeleid heeft pas een duurzaam effect als maatregelen en initiatieven daadwerkelijk kunnen indalen in het bedrijf. Omgekeerd moeten ideeën van boeren kunnen doorwerken in beleidsvoornemens. Blijft de afstemming tussen de twee niveaus achterwege, dan ontbreekt draagvlak voor beleid en zal voornamelijk het eigenbelang van boeren de toekomst van milieu, natuur en landschap blijven bepalen.

Een gezamenlijk gebiedsperspectief is bij dit alles onmisbaar. Ook inzicht in het gewenste bedrijfsmanagement van boeren speelt een grote rol. Doorwerking en verankering van de overheidsmaatregelen in het bedrijfsmanagement geeft enige zekerheid dat boeren uit zichzelf de kwaliteit van de omgeving gaan instandhouden, ook als de huidige projectgebonden stimuleringsmaatregelen zijn afgelopen. Bedrijfsmanagement houdt van alles in: keuzes van boeren aangaande de toekomstige bedrijfsontwikkeling, het verder ontwikkelen van het vakmanschap, de oriëntatie op aanvullende of nieuwe inkomstenbronnen etc. Deze aspecten komen in het onderzoek aan de orde.

Dwars door alles heen speelt dat op beide niveaus sprake is van een grote verscheidenheid aan initiatieven.

2.2 Het onderzoekschema

Figuur 1 laat zien welke begrippen in het onderzoek centraal staan. Netwerken in Noordoost-Twente zijn heel belangrijk: ze zijn de schakel tussen de verscheidenheid van initiatieven op beide niveaus en het kanaal waarlangs een betere afstemming mogelijk gemaakt kan worden.

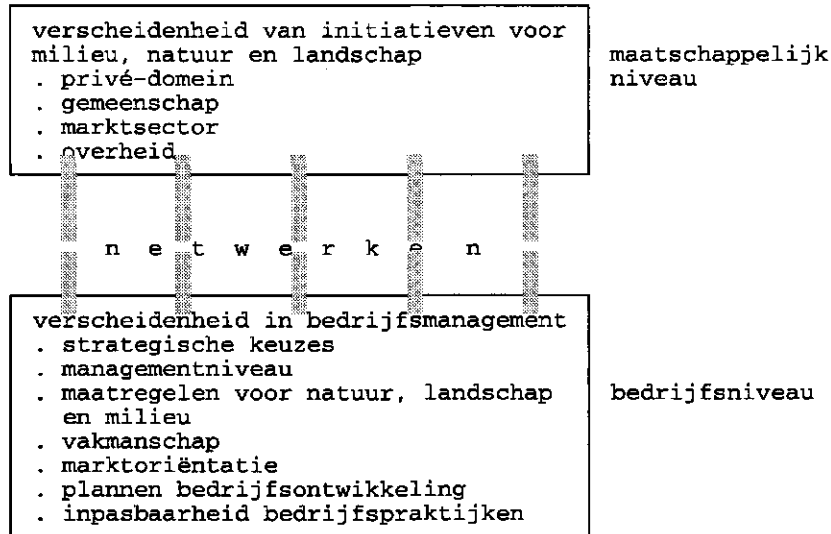

Fig. 1 Onderzoekschema met begrippen die in het onderzoek centraal staan

2.3 Onderzoeksvragen

Voor het onderzoek in Noordoost-Twente zijn vier vragen geformuleerd:

1. Voelen boeren voor een actieve rol op het gebied van milieu, natuur en landschap?

Als een boer echt iets voelt voor die rol, dan maakt hij voor het toekomstige bedrijf een 'strategische keuze' ten gunste van milieu, natuur en landschap. De rol die bij de keuze past, kan worden gestimuleerd door allerlei maatregelen van de overheid en anderen. Bij deze vraag gaat het dus om de keuzen die boeren maken. Daarvoor zijn onderzocht:

- de interesse die boeren tonen om natuur en landschap een plaats te geven in hun boerenarbeid (het vakmanschap) en in hun bedrijfseconomische oriëntatie,
- de mate van aandacht die boeren zeggen te geven aan een aantal milieuaspecten van de bedrijfsvoering.

2. Wat is de huidige bijdrage van de boeren aan het beheer van milieu, natuur en landschap op hun bedrijf?

Voor deze vraag besteden we aandacht aan:

- de huidige natuur- en landschapswaarden op hun bedrijven,
- de last die boeren zeggen te hebben van deze waarden,

- de maatregelen die zij nemen om de bestaande waarden van natuur en landschap te behouden,
- de milieumaatregelen die zij nemen.

3. Welke factoren zijn van belang om de actieve rol van boeren te bevorderen?

Bij deze vraag besteden we aandacht aan:

- de maatregelen van het landbouwstimuleringsbeleid,
- initiatieven voor natuur en landschap,
- het gewenste vakmanschap,
- de gewenste combinaties van inkomsten,
- de sterke kanten van het bedrijfsmanagement,
- de bedrijfsontwikkeling,
- inpassing van zorg voor milieu, natuur en landschap in de bedrijfsvoering,
- bezwaren tegen meer natuur en landschap op het bedrijf,
- de netwerken waarin boeren participeren.

4. Welke strategieën kunnen de bijdrage van boeren aan de milieu, natuur- en landschapskwaliteit van het gebied versterken?

Bij deze vraag is essentieel wat onder een strategie wordt verstaan. We omschrijven een strategie als het in overeenstemming brengen van het bedrijfsmanagement van een agrariër met de gebiedsgerichte maatregelen voor milieu, natuur en landschap. Vraag 4 zullen we beantwoorden aan het eind van dit onderzoek, in de vorm van afsluitende conclusies en aanbevelingen (hoofdstuk 14).

2.4 Methode

2.4.1 De interviews

De onderzoeksgegevens zijn verkregen uit interviews met boeren. Hiervoor is een vragenlijst ontwikkeld (aangangsel 1). De vragenlijst bestaat merendeels uit gesloten vragen: de geïnterviewden konden meestal kiezen uit een beperkt aantal antwoordcategorieën. De interviews zijn in periode december 1996 – februari 1997 afgenomen.

LASER is gevraagd namen en adressen te leveren van agrarische bedrijfsvoerders van grondgebonden bedrijven, groter dan 5 hectare cultuurgrond (gemeten maat). Per gemeente is door hen een aselechte steekproef genomen. Voor de gemeenten Denekamp, Losser en Weerselo hebben we ongeveer 40 adressen gekregen, voor de gemeente Tubbergen 80 adressen. Zoals uit tabel 1 blijkt kent de gemeente Tubbergen ongeveer tweemaal zoveel agrarische bedrijven als de overige gemeenten.

Tabel 1 Aantal bedrijven en steekproeffractie

	Denekamp	Losser	Tubbergen	Weerselo	totaal
aantal agrarische bedrijven (bron: CBS metellingen '95)	418	406	886	496	2206
onderzoekspopulatie aantal bedrijven > 5 ha cultuurgrond	350	320	665	346	1681
geïnterviewde agrariërs	18	18	29	16	81
interviews in percentage van onderzoekspopulatie	5,1	5,6	4,3	4,6	4,8

2.4.2 Respons

Aan 125 agrarische bedrijven is een brief verzonden om hen op de hoogte brengen van het onderzoek. Kort daarop zijn deze mensen telefonisch benaderd om een afspraak voor het interview te maken. Met 81 mensen zijn daadwerkelijk interviews gehouden. Een aanzienlijk aantal mensen gaf tijdens het telefoongesprek te kennen reeds opgehouden te zijn met de agrarische productie of het bedrijf op termijn niet voort te zetten. Verder liet een aantal mensen weten dat de agrarische activiteiten voor hen alleen een neventak of hobby zijn. De interesse voor het interview en voor het landbouwstimuleringsbeleid was bij deze mensen gering. Voor 26 van de 125 (21%) benaderde personen was het (op termijn) niet voortzetten van de agrarische bedrijfsvoering, of het feit dat de agrarische bedrijfsvoering een neventak of een hobby is, reden om niet aan het onderzoek mee te doen. Daarnaast weigerden 15 mensen (12%) mee te doen. Dit op grond van twijfels over het nut van het onderzoek en het geringe vertrouwen in de beleidsmakers.

3 Noordoost-Twente

3.1 Gebiedsbeschrijving en landbouw

Het gebied Noordoost-Twente wordt gekarakteriseerd door een afwisselend, kleinschalig en (voor Nederlandse begrippen) reliëfrijk landschap. Natuur, landbouw en recreatie zijn de belangrijkste functies in het gebied. In het gebied liggen meerdere landelijk gesitueerde woonkernen. Het gebied is relatief dun bevolkt, maar wordt aan de westkant begrensd door de bevolkingsconcentratie van de stedenband Enschede-Hengelo-Almelo (fig. 2).

Karakteristiek voor het gebied zijn de in de ijstijden ontstane stuwwallen (Ootmarsum en Oldenzaal), erosiedalen en dekzandruggen. Het gebied wordt gekenmerkt door een zeer complexe en gevarieerde bodemkundige opbouw en waterhuishouding, waarin ook de mens een belangrijke factor is geweest. In Noordoost-Twente is een zeer gevarieerd en gedifferentieerd cultuurlandschap ontstaan, met bijzondere natuur- en landschapswaarden. Een deel van het gebied bestaat uit particuliere landgoederen. Op de landgoederen worden vaak reeds generaties lang in samenhang verschillende functies beheerd (landbouw, bosbouw, recreatie).

De landbouw heeft het landschap in Noordoost-Twente grotendeels gevormd. Er is veel kleinschalig agrarisch landschap. De hoger gelegen essen hebben een relatief open karakter, terwijl de lager gelegen en vochtige matenlandschappen kleinschaliger zijn. De percelen zijn vaak geheel omsloten door houtwallen. Ook komen er in Noordoost-Twente heide- en broekontginningslandschappen voor. Dit landschap wordt gekenmerkt door een regelmatige grote blokverkaveling, een grote openheid met hier en daar bos en weinig reliëf. In het noordwesten (Langeveen, Manderveen) komt veel van dit relatief jonge ontginningslandschap voor.

De belangrijkste waterloop is de Dinkel. Deze en andere beken zijn van groot ecologisch belang, vanwege het voorkomen van karakteristieke levensgemeenschappen. Ingrepen in het grondwater- en afvoerregime, verslechtering van de waterkwaliteit en een groot aantal beeknormalisaties hebben geleid tot een afname van bijzondere planten- en diersoorten.

De landbouw in Noordoost-Twente wordt gekenmerkt door kleinschaligheid en een relatieve achterstandspositie ten opzichte van het Nederlandse gemiddelde. De bedrijfseconomische en landbouwkundige positie is matig tot slecht. Dit wordt nog versterkt doordat de verkaveling, de kavelontsluiting en de waterhuishouding niet optimaal zijn. De hoge gronddruk en de lage grondbiliteit zorgen voor hoge grondprijzen.

De landbouw is één van de veroorzakers van de problemen op het gebied van milieu, natuur en landschap. Schaalvergroting en rationalisatie in de landbouw hebben geleid tot verlies aan kleinschaligheid van het landschap en tot minder variatie in het bodemgebruik. Het landschap is hierdoor eenvormiger geworden en de

belevingswaarde is afgenomen. De verdroging door landbouwrationalisatie, beekkanalisatie en drinkwaterwinning heeft geleid tot een sterke achteruitgang van vooral natte heide-, kwel- en moerasgemeenschappen. Verzurende en vermestende stoffen uit de landbouw hebben een kwaliteitsvermindering van de natuur tot gevolg. Door intensivering van het landbouwkundig gebruik zijn veel soorten die gebonden zijn aan extensief gebruikte cultuurlandschappen, zoals boomkikker, grutto, veldleeuwerik, patrijs en paapje, sterk in aantal achteruit gegaan.

3.2 Beleid

In deze paragraaf beschrijven wij welke beleidsinitiatieven relevant zijn voor de integratie van zorg voor natuur, landschap en milieu in de landbouw van Noordoost-Twente. Eerst behandelen wij het gebiedsgerichte beleid in Noordoost-Twente (ggb-not). Dit is op initiatief van de provincie Overijssel opgestart. Gepoogd wordt tal van nationale en provinciale beleidsinitiatieven in samenhang in te zetten. Verder behandelen we de bijdrageregelingen voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer en de rol van de gemeenten.

3.2.1 Gebiedsgericht beleid

Het gebiedsgericht beleid in Noordoost-Twente was in eerste instantie een initiatief van de provincie Overijssel. Zowel in het Streekplan als in het Milieubeleidsplan werd in 1990 aan Noordoost-Twente prioriteit gegeven voor het voeren van gebiedsgericht beleid. Het doel van het geïntegreerd gebiedsgericht beleid Noordoost-Twente is het verminderen en zonodig wegnemen van de spanning tussen natuur, landschap en milieu enerzijds en landbouwbedrijvigheid anderzijds. Het streven is een duurzaam samengaan van landbouw, natuur en landschap en recreatie, waarbij alle functies versterkt dienen te worden. In het Structuurschema Groene Ruimte (1993) van het ministerie van LNV werd Noordoost-Twente uitgeroepen tot Waardevol CultuurLandschap (WCL). Deze beleidscategorie is opgenomen in de bestaande organisatie van ggb-not. Voor een uitvoerige beschrijving van het gebiedsgerichte beleid in Noordoost-Twente verwijzen wij naar Kranendonk (1996; 1997).

De onderwerpen van het gebiedsgericht beleid Noordoost-Twente die relevant zijn voor dit onderzoek, zijn voornamelijk het stimuleringsbeleid kleine landschapselementen en het landbouwstimuleringsproject

Het stimuleringsbeleid kleine landschapselementen richt zich op landschapselementen in het buitengebied die kleiner zijn dan 5 ha en die veelal in eigendom en beheer zijn bij particulieren. Een 'landschapszorgsysteem' geeft de aanzet voor een doelgerichte en efficiënte aanpak van het landschapsbeheer in Noordoost-Twente. Zaak is de vele betrokken instanties en de huidige activiteiten op één lijn te krijgen.

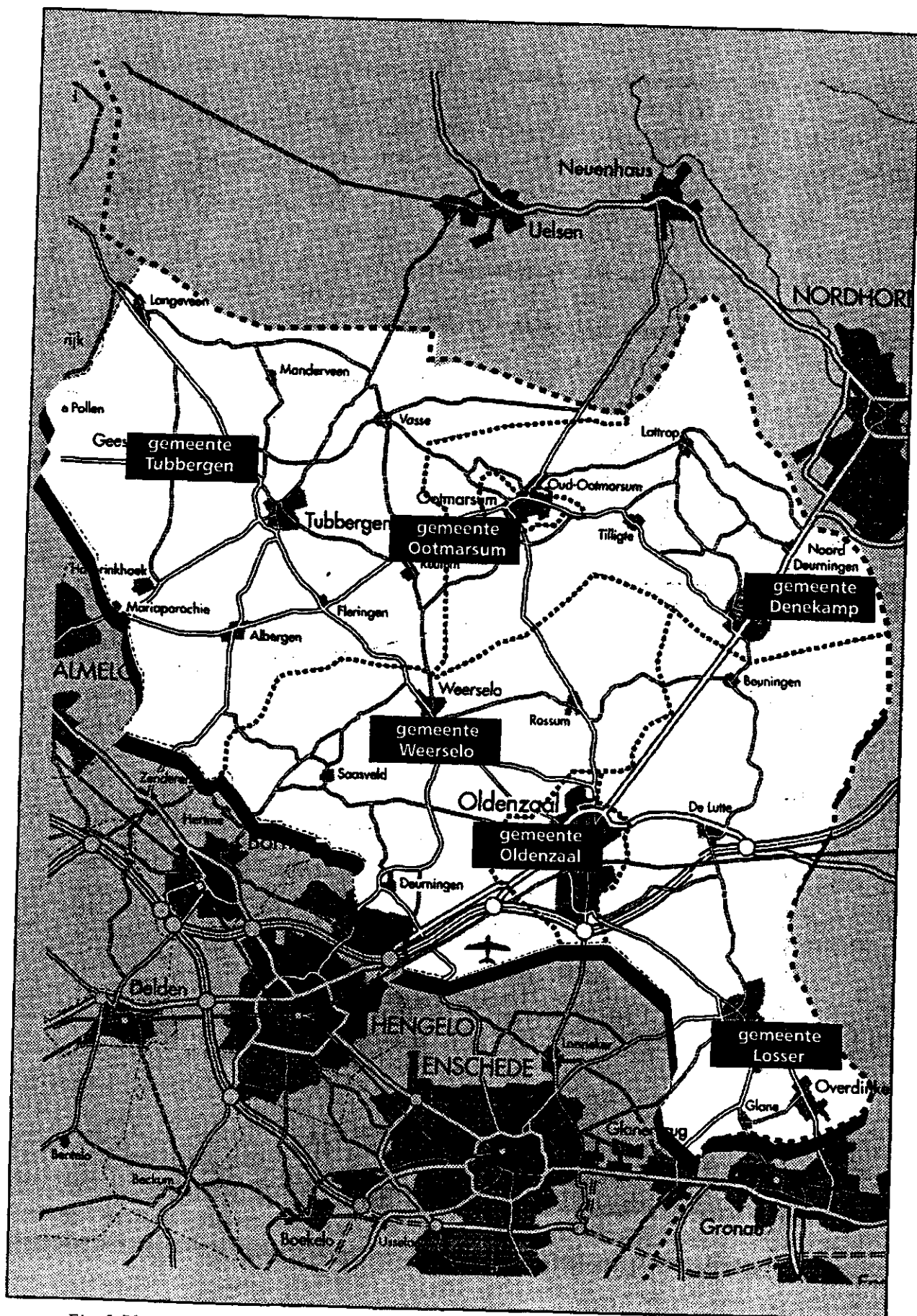

Fig. 2 Plangebied Noordoost-Twente (Bron: 'Landschapszorgsysteem Noordoost-Twente', Nieuwland Advies, 1996)

Binnen het landbouwstimuleringsproject wordt gepoogd versneld milieudoelstellingen te realiseren. Binnen de volgende thema's zijn er financiële bijdragen voor boeren die milieuvriendelijke maatregelen nemen op het bedrijf:

- bedrijfsdoorlichting en –begeleiding;
- mineralen;
- gewasbescherming;
- energie en water;
- landschapsbeheer;
- biologische landbouw.

3.2.2 Bijdrageregelingen

Er is een flink aantal financieringsmogelijkheden waarmee de zorg voor natuur en landschap ondersteund kan worden. Onderstaande mogelijkheden zijn relevant voor gronden in agrarisch gebruik en/of voor kleine landschapselementen. Bijdragen voor beheer van bossen en natuurgebieden zijn niet meegenomen.

Waardevolle cultuurlandschappen (WCL)

Deze regeling richt zich op het behoud en herstel van waardevolle cultuurlandschappen. Noordoost-Twente is een WCL-gebied. De bijdrage bedraagt 50% van de ingediende projectkosten. De provincie Overijssel speelt een coördinerende rol.

Cluster III, plattelandsvernieuwing

In deze regeling is het mogelijk om eenmalige projecten op te zetten voor plattelandsvernieuwing en agrarisch natuurbeheer. Aanvragen moeten ingediend worden bij Directie Oost LNV.

Stimuleringsproject voor de landbouw, thema Landschapsbeheer

Binnen het programma-cluster landbouw wordt vormgegeven aan het landbouwstimuleringsproject, waarin o.a. een doelstelling met betrekking tot agrarisch natuur- en landschapsbeheer is opgenomen. Binnen het thema Landschapsbeheer worden de volgende activiteiten financieel ondersteund:

- advies over landschapsonderhoud door Landschapsbeheer Overijssel,
- bijeenkomsten en cursussen over natuur en landschap binnen het boerenbedrijf,
- aanschaf van een wildredder,
- voorlichting en advies op het gebied van weidevogelbescherming.

Regeling Onderhoud Landschapselementen Overijssel (ROLO)

Het doel van deze regeling is het stimuleren van onderhoud, herstel en beheer van waardevolle kleine landschapselementen die eigendom zijn van particulieren of gemeenten in de provincie Overijssel. De werkzaamheden moeten een bijdrage leveren aan het provinciale natuur- en landschapsbeschermingsbeleid. Projecten gebaseerd op een gemeentelijk landschapsbeleidsplan krijgen prioriteit.

Landschapsverzorgingsbijdrage (LVZ)

Deze regeling heeft tot doel het stimuleren van de aanleg van nieuwe landschapselementen, voornamelijk erfbeplantingen, en geldt in bepaalde door het rijk aangewezen gebieden (o.a. de WCL's). De subsidie dient aangevraagd te worden bij de directie LASER (regio-directie Ministerie van LNV).

Artikel 13 houtwallen (Ruilverkavelingswet)

In 1974 zijn contracten gesloten met de eigenaren van houtwallen in het ruilverkavelingsgebied Agelo-Reutum. Dit geldt voor 120 eigenaren, er wordt per jaar f 14 000,- aan deze eigenaren uitgekeerd (vast bedrag per hectare houtwal). Deze contracten lopen november 1998 af. Er is nu f 250 000,- beschikbaar om in vier winters (tot maart 2000) achterstallig onderhoud weg te werken. Deze vergoeding is beschikbaar als men een nieuw contract, een zogenaamd ROLO-contract, afsluit. Hierin worden met de eigenaar afspraken gemaakt wat het onderhoud moet zijn. De hoogte van de uitkering wordt op basis van deze onderhoudsovereenkomst vastgesteld.

Regeling beheersovereenkomsten en natuurontwikkeling

Het doel van deze regeling is agrariërs in staat te stellen een kostendekkend landbouwgrondenbeheer uit te voeren vanuit het oogpunt van natuurbehoud in waardevolle cultuurlandschappen en landschapselementen. Deze regeling is gericht op ondernemers in bezit van landbouwgronden. De beheersovereenkomst wordt afgesloten voor gebieden waarvoor een provinciaal beheers- en begrenzingenplan is vastgesteld, mogelijk gaat dit voor het gehele gebied Noordoost-Twente gebeuren; het gehele gebied is dan zoekruimte (de 'ruime-jas-methode').

Vergoeding voor productiederving in het kader van de EG-Bergboerenregeling

Landbouwers kunnen een compenserende vergoeding ontvangen voor van nature aanwezige belemmeringen of handicaps.

Bijdrageregeling biotoopverbeterende maatregelen van het jachtfonds

Binnen deze regeling is het mogelijk een subsidie van 30-60% van de goedgekeurde plankosten te verkrijgen voor het aanleggen, herstellen en inrasteren van houtwallen en het beplanten van overhoeken.

Landinrichting: landschapsbouw

In het kader van landinrichting/ruilverkaveling komen er gelden beschikbaar voor landschapsbouw: de aanleg/verbetering van erfbeplantingen en onderhoud van landschappelijke elementen (landinrichtingsproject Volthe (voorheen Rossum-oost) is in uitvoering, landinrichtingsprojecten Saasveld-Gammelke, Losser-noord en Losser-zuid in voorbereiding).

Beloning nestbescherming weidevogels

Er is f 150,- beschikbaar voor beschermde weidevogelnesten (kievitsnesten zijn hiervan uitgesloten).

Particulier Beheer

Er wordt geëxperimenteerd met het realiseren van vooral zware natuurdoelen (eindbeheer) door particulieren. Met name de Stuwwal van Oldenzaal leent zich hiervoor.

3.2.3 Gemeenten

Gemeenten hebben verschillende mogelijkheden voor het instandhouden en ontwikkelen van het landschap in het buitengebied. Belangrijke instrumenten zijn het bestemmingsplan en de Kapverordening of de bepalingen in de Algemene Politie Verordening (APV). Om het lokale landschapsbeleid sturing te geven kunnen gemeenten landschapsbeleidsplannen opstellen. Dit is echter niet verplicht, gemeenten besteden ieder op een eigen wijze aandacht aan het landschap.

Enkele gemeenten in Noordoost-Twente beschikken over een landschapsbeleidsplan, andere gemeenten niet. Iedere gemeente stelt zelf het budget voor landschapsbeheer vast. Enkele gemeenten hebben een landschapscoördinator aangesteld, die actief deelnemers werven voor landschapsbeheer en aanvragen behandelen. Andere gemeenten stellen geen menskracht beschikbaar voor het ontwikkelen van activiteiten met betrekking tot landschap.

In het algemeen kan gesteld worden dat de activiteiten van gemeenten voor het landschap sterk bepaald worden door politieke wil en het enthousiasme van betrokken personen.

3.3 Overige initiatieven

De hierboven genoemde mogelijkheden voor natuur- en landschapszorg zijn afkomstig van de verschillende overheden. Er zijn ook tal van initiatieven van andere organisaties (semi-overheden, nutsbedrijven, particuliere organisaties enz.) die een steun kunnen zijn voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Hieronder willen wij een aantal van dergelijke initiatieven behandelen.

- De WMO (waterwinbedrijf) stimuleert milieuvriendelijke landbouw in verschillende infiltratiegebieden. De waterwinbedrijven zijn vaker betrokken bij coalities voor milieuvriendelijke landbouw of natuurontwikkeling.
- De waterschappen zijn in toenemende mate betrokken bij waterkwaliteitsbeleid en natuurontwikkelingsprojecten. Beken krijgen weer een natuurlijker karakter.
- Wildbeheerseenheden richten zich niet alleen op de jacht, maar ook op het opruimen van zwerfvuil, weidevogelbeheer, het inplanten van houtwallen en overhoekjes en het aanleggen van voerakkers voor wild.
- Vrijwilligersgroepen spelen een grote rol in bijvoorbeeld het weidevogelbeheer, in zwaluwenprojecten en in veldinventarisaties van zeldzame soorten.

3.4 Initiatieven en maatregelen in de vragenlijst

In de voorgaande paragraaf zijn vooral initiatieven vanuit de overheid behandeld, en enkele uit georganiseerd particulier initiatief. Maar ook in het privé-domein wordt veel zorg aan natuur en landschap gegeven. Ook is het mogelijk om in het economische bedrijf zorg voor milieu, natuur en landschap uit te voeren. Biologische landbouw is in het gebied niet veel aanwezig. Groenaannemers zijn mensen die voor anderen onderhoud uitvoeren, in Noordoost-Twente zijn dergelijke bedrijfjes actief.

Verkoop aan huis, lokale specialiteiten en recreatie en toerisme kunnen ook een impuls geven aan zorg voor natuur en landschap. In het gebied is vrij veel verblijfsrecreatie op de boerderijen, verkoop aan huis zou misschien nog wat sterker ontwikkeld kunnen worden. In de vragenlijst zijn verschillende mogelijkheden om rekening te houden met milieu, natuur en landschap opgenomen. Hier willen wij ze kort noemen.

3.4.1 Initiatieven voor natuur en landschap

De natuur- en landschapselementen die horen bij het agrarisch cultuurlandschap zijn ontstaan als onderdelen van de agrarische bedrijfsvoering: bosjes leverden brandstof en materialen voor het vervaardigen van gebruiksvoorwerpen, poelen zorgden voor drinkwater voor het vee, houtwallen dienden als veekering. Bovendien waren deze elementen belangrijk voor het wild dat bejaagd werd. Deze traditionele vormen van agrarisch natuur- en landschapsbeheer hebben veelal hun oorspronkelijke functie verloren. Voor veel boeren zijn het vertrouwde onderdelen van de omgeving gebleven. Deze vormen zijn over het algemeen privé-initiatieven, daarnaast komen er ook vormen van gezamenlijke zorg voor, bijvoorbeeld als het gaat om wildbeheer.

Toch zijn er ook veel elementen verdwenen of verwaarloosd geraakt. Pogingen om de achteruitgang van de natuur in het agrarisch cultuurlandschap te stoppen komen vaak vanuit de overheid. Sommige van deze initiatieven stammen al uit de jaren zeventig, maar de groeiende aandacht voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer van de laatste jaren heeft ook allerlei nieuwe initiatieven vanuit de overheid opgeleverd. Ook heeft de groeiende maatschappelijke aandacht voor de agrarische praktijk de laatste decennia geleid tot mogelijkheden om te verdienen aan een mooi agrarisch cultuurlandschap.

We komen tot het volgende overzicht:

Privé-domein

1. Aandacht besteden aan wild, weidevogels, beplanting e.d. op eigen grond en erf als persoonlijke hobby, d.w.z. privé, ongeorganiseerd, onbetaald en dus zonder verplichtingen tegenover anderen.
2. Instandhouden of aanleggen van een grote moestuin, hoogstamboomgaardje, boerengeriefhout (zoals palen voor afrastering) e.d., voornamelijk voor eigen gebruik en genoegen.
3. Ontwikkelen en instandhouden van een stukje pure natuur of een landschapselement, voornamelijk om er zelf van te genieten. (bijvoorbeeld ongerept bosje in een overhoek, flinke kikkerpoel, bijzondere planten, bomen, vogels of insecten).

Gemeenschappelijk initiatief

4. Meedoen aan de gezamenlijke zorg voor natuur en landschap in eigen streek, door samen te werken met vrijwilligersorganisaties voor wild- en weidevogelbeheer en landschapsonderhoud (onbetaald of tegen een kleine vergoeding) (wildredder, voerakker, bijhouden van beplanting of opsporen van nesten, inscharen van jongvee, maaien).

5. Lid worden van een boerenvereniging of coöperatie voor betaald agrarisch natuur- en landschapsbeheer, die door (verplichte) cursussen, het opstellen van een bedrijfsnatuurplan en adviezen streeft naar méér natuur op cultuurgrond, met een 'eerlijke beloning' (resultaatbeloning) voor de leden.
6. Bijdragen aan meer natuur door verpachten of verkoop van vrijkomende cultuurgrond aan een particuliere natuurbeschermingsorganisatie (bijvoorbeeld Natuurmonumenten).

Economische activiteiten

7. Loonwerk verrichten ten behoeve van natuur en landschap in de streek, d.w.z. onderhouden van natuurterreinen, landgoederen en bossen, in wegbermen en langs watergangen, op vakbekwame en zakelijke wijze, dus met bijscholing en tegen betaling van de arbeid.
8. Opzetten van een 'groene tweede tak' op eigen grond of erf, voor betalende consumenten die geïnteresseerd zijn in het boerenlandschap (kleinschalig kamperen bij de boer, logies, tochten organiseren etc.).
9. Omschakelen naar biologische landbouw op het eigen bedrijf, d.w.z. zonder gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen, die natuur en landschap bevordert én met een hogere prijs voor het product.

Overheid

10. Een beheersovereenkomst sluiten met de overheid voor natuur en landschap op eigen land, tegen een redelijke vergoeding voor de boer en zekerheid van betaling (geen winst, maar vergoeding van kosten van arbeid en lagere opbrengsten).
11. Een overeenkomst sluiten voor natuurvriendelijk beheer van slootkanten, akker-randen of houtwallen, tegen een redelijke vergoeding voor de boer en zekerheid van betaling.
12. Een overeenkomst met de overheid sluiten voor zwaar beheer en voor een langere periode, met aanvullende premie als de boer erin slaagt extra natuur op eigen land te produceren (professioneel beheer).
13. Bijdragen aan meer pure natuur door grond te verhuren of te verkopen aan de overheid (Staatsbosbeheer) ten behoeve van natuurreservaten.

3.4.2 Initiatieven voor milieu, het landbouwstimuleringsproject

Het landbouwstimuleringsproject kent bijdragen voor diverse milieuvriendelijke maatregelen, maar ook wordt onderkend dat ondersteuning van het bedrijfsmanagement zeer wezenlijk is voor het bereiken van een duurzame landbouw. Tijdens de interviews zijn de volgende onderdelen van het landbouwstimuleringsproject onderzocht:

Bedrijfsdoorlichting en -begeleiding

1. Toekomstgerichte bedrijfsplannen ofwel bedrijfsdoorlichting.
2. Bedrijfsbegeleiding door DLV.
3. Deelname aan een studieclub welke zich richt op optimalisering van ondermeer mineralenbeheer en gewasbescherming.

Mineralenbeheer

4. Verwerking van de mineralenboekhouding door de accountant.
5. Telen van nagewas op maïsland.

Optimaliseren bemesting

6. Laten afstellen van de kunstmeststrooier.

Ammoniakreductie

7. Bouw van een Groenlabelstal.

Gewasbescherming

8. Geïntegreerde onkruidbestrijding (met behulp van eg, schoffel en/of rijenspuit); zelf of via de loonwerker.

Energie en water

9. Energieonderzoek en/of investeringen gericht op energiebesparing.

4 Structuurkenmerken van de landbouw

Doel van dit hoofdstuk is enerzijds een indruk geven van de landbouw in Noordoost-Twente, anderzijds willen wij de enquêtegegevens vergelijken met de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek, zodat wij kunnen zien of de geïnterviewde boeren representatief zijn voor de gehele streek. De bronnen voor de CBS-gegevens zijn: 'Landbouwcijfers 1995' en 'De Overijsselse landbouw in cijfers'.

4.1 Productie

In tabel 2 geven we de bedrijfstypen weer. Overigens is het zo dat ook bij de graasdierbedrijven regelmatig varkens gehouden worden als neventak (bij 25 van de 57 graasdierbedrijven). Bij de combinatie-bedrijven gaat het meestal om diercombinaties: gras- en hokdieren (rundvee en varkens). De percentages in de enquête komen redelijk goed overeen met de CBS-gegevens.

Tabel 2 Aantallen bedrijven per hoofdtype in Noordoost-Twente

bedrijfstype	aantal bedrijven (CBS-gegevens)	percentage (CBS-gegevens)	percentage in het onderzoek
akkerbouw	81	4	5
tuinbouw en blijvende teelten	33	1	0
graasdieren	1 580	71	70
hokdieren	196	9	14
combinaties	316	14	11
	=====		
totaal	2 206	100	100

Tabel 3 NGE per bedrijf (maat voor bedrijfsgrootte) en die in Overijssel en Nederland (in %)

Grootte-opbouw per gebied	Noordoost-Twente	Overijssel	Nederland
3 tot 40 nge	52	49	43
40 tot 70 nge	18	20	19
70 nge en meer	30	31	38
Totaal	100	100	100

Uit tabel 3 wordt duidelijk dat de gemiddelde bedrijfsomvang in Noordoost-Twente relatief klein is. In tabel 4 wordt dit uitgewerkt naar een aantal bedrijfskenmerken. Ook worden de enquêtegegevens met de CBS-gegevens vergeleken.

Tabel 4 Omvang van agrarische bedrijven in Noordoost-Twente, en die in Overijssel en Nederland

	Noordoost-Twente (enquêtegegevens)	Noordoost-Twente (CBS-gegevens)	Overijssel	Nederland
Guotum per houder (kg)	308 582	209 405	227 989	269 636
Melk- en kalfkoeien per bedrijf	48	38	39	?
Zeugen per bedrijf	149	85	100	?
Vleesvarkens per bedrijf	436	228	262	?
Oppervlakte cultuurgrond per bedrijf (ha)	22,9	13,7	15,9	17.4 ha

Een vergelijking van de CBS-gegevens met de enquêtegegevens laat zien dat in dit onderzoek de grotere bedrijven oververtegenwoordigd zijn. Enerzijds zijn bewust mensen met minder dan 5 hectare cultuurgrond uit de steekproef gehouden, anderzijds bleken gestopte, afbouwende, nevenberoeps- en hobbyboeren minder belangstelling voor dit onderzoek en voor het landbouwstimuleringsproject te hebben. Deze ondervertegenwoordiging van kleine bedrijven wordt ook duidelijk uit tabel 5.

Tabel 5 Aantal bedrijven in Noordoost-Twente met melk- en kalfkoeien en verdeling (%) in bedrijfsomvang

	CBS-gegevens	Enquêtegegevens
Totaal	1120	51
1-<30	38	20
30-<70	54	69
>70 melk- en kalfkoeien	9	12

4.2 Arbeidsorganisatie

In Noordoost-Twente komt bijna geen glastuinbouw voor. In deze tak van de landbouw werken veel mensen die niet tot het gezin behoren. Dat het aantal niet-gezinsarbeidskrachten ver onder het Nederlandse gemiddelde zit is dan ook niet verwonderlijk.

Tabel 6 Arbeidsorganisatie

	Noordoost-Twente	Overijssel	Nederland
Aantal bedrijven	2 206	13 292	113 202
Gezinsarbeidskrachten per bedrijf	1,84	1,94	1,90
Niet-gezinsarbeidskrachten per bedrijf	0,15	0,14	0,54

De CBS-gegevens bevatten geen verdere informatie over de arbeidsorganisatie, de enquête wel.

Uit de enquêteresultaten blijkt dat op 15 % van de bedrijven los personeel werkzaam is, vast personeel komt op 10% van de bedrijven voor. Er is veel samenwerking met collega's: op 47% van de bedrijven komt dit wel voor. Bijna iedereen huurt wel eens een loonwerker in (95%). De loonwerkers zijn vooral belangrijk voor de maïsverbouw (bij 64% van de bedrijven), werkzaamheden ten behoeve van het inkuilen (52%), mestaanwending (58%) en onkruidbestrijding (46%). Voor het milieu heel belangrijke onderdelen zoals mestaanwending en onkruidbestrijding gebeuren dus vaak door de loonwerkers.

4.3 Leeftijd bedrijfshoofd

In tabel 7 is weergegeven in welke leeftijdsklassen de boeren van Noordoost-Twente vallen. Men is wat ouder dan de gemiddelde Nederlandse boer. Tussen vierkante haakjes is weergegeven hoe de verdeling binnen de enquêteresultaten ligt. Hierbij moet opgemerkt worden dat een andere methode is gebruikt voor vader-zoon maatschappen: tijdens de interviews is de leeftijd van de zoon genoteerd als leeftijd van het bedrijfshoofd. Dit omdat diens leeftijd meer zegt over de toekomst van het bedrijf. Het CBS gaat hier op een andere wijze mee om.

Tabel 7 Leeftijd bedrijfshoofd

	Noordoost-Twente	Overijssel	Nederland
Jonger dan 40 jaar	16 [33,3]	15	19
40 tot 55 jaar	31 [42,0]	33	36
55 jaar of ouder	53 [24,7]	52	45

4.4 Neveninkomsten op het bedrijf

In tabel 8 wordt een overzicht gegeven van de vormen van neveninkomsten op het bedrijf, op basis van de enquêtegegevens. Er is weergegeven hoeveel personen bepaalde neveninkomsten hebben, en hoe groot dan het aandeel hiervan is in het gezinsinkomen bij deze mensen.

Tabel 8 Neveninkomsten op het bedrijf

	aantal personen	gemiddelde % van het gezinsinkomen voor deze personen
Loonwerk voor derden	5	20
Verhuur quotum	4	64
Verhuur grond	3	7
Recreatie en toerisme op de boerderij	3	33
Verkoop aan huis	5	8
Beheersovereenkomst	6	8
Onderhoudsovereenkomst	2	2
Onderhoud natuurgebied	2	17
Houtwallen of randenovereenkomsten	7	3
Totaal neveninkomsten op het bedrijf	21 personen (26%)	23

Geconcludeerd kan worden dat mensen met neveninkomsten op het bedrijf vaak beschikken over meerdere bronnen van neveninkomsten op het bedrijf.

4.5 Neveninkomsten buiten het bedrijf

In Overijssel is 22% van de bedrijven een nevenberoepsbedrijf. De enquêtegegevens duiden erop dat de situatie in Noordoost-Twente hier niet ver van afwijkt (tabel 9).

Tabel 9 Neveninkomsten buiten het bedrijf

	Aantal bedrijven	Gemiddelde % van het gezinsinkomen voor deze bedrijven
Baan buiten het bedrijf	13	55
Gezinsleden met baan buiten het bedrijf	5	31
Inkomsten uit handel	1	50
Uitkering	7	41

5 Doelgroepen in Noordoost-Twente

5.1 Aandacht voor natuur en landschap

In dit hoofdstuk beantwoorden we vraag 1: Voelen boeren voor een actieve rol op het gebied van milieu, natuur en landschap? De rol die boeren kiezen met betrekking tot de zorg voor natuur en landschap kan zeer uiteenlopend zijn. Verder zal meer zorg vaak consequenties hebben voor de rest van de boerenarbeid en soms ook voor het inkomen. In dit onderzoek zijn wij niet geïnteresseerd in vrijblijvende antwoorden van boeren. Wat we dan ook graag willen weten is of natuur en landschap een rol speelt in de strategische keuzes van boeren voor het bedrijf. Er zullen verschillende andere zaken zijn die ook de interesse van de boer hebben. Meer zorg voor natuur en landschap betekent voor de boer een belang dat afgewogen moet worden tegenover andere belangen. We maken daarbij onderscheid in vakmanschap en marktoriëntatie. De plaats die de zorg voor natuur en landschap inneemt binnen de dagelijkse werkzaamheden op het boerenbedrijf wordt bepaald door de opvattingen over het vakmanschap. De mogelijkheden die men ziet om door zorg voor natuur en landschap een inkomen te verdienen, maken deel uit van de marktoriëntatie. Om inzicht te krijgen in de plaats die zorg voor natuur en landschap inneemt binnen het vakmanschap en binnen de marktoriëntatie zijn tijdens de interviews de volgende vragen gesteld:

- *Vakmanschap*: Afgezien van mogelijke praktische problemen, heeft u de komende jaren interesse om uw vakmanschap verder te ontwikkelen in de richting van natuur en landschap?
 - a. Nee, dat past echt niet bij mij. Ik zorg wel voor het milieu, maar natuur en landschap zal als onderdeel van mijn werk vermoedelijk aan betekenis verliezen.
 - b. Ik wil het houden zoals het nu is.
 - c. Ja, het past bij mij.
- *Ondernemerschap*: Heeft u de komende jaren uit bedrijfseconomisch oogpunt ook interesse voor producten die veel met natuur en landschap te maken hebben?
 - a. Nee, dat spreekt mij totaal niet aan. Natuur en landschap betekenen voor het bedrijf geen perspectief maar vooral hinder en schade. Ze kosten tijd en geld.
 - b. Ik sta er neutraal tegenover en wil het houden zoals het is. Want natuur en landschap zijn voor mij nauwelijks een probleem, maar leveren volgens mij ook niets op.
 - c. Ja, natuur en landschap kan bedrijfseconomisch een interessante tak worden.

Met behulp van de dimensies ondernemerschap en vakmanschap kan een indeling gemaakt worden van de boeren. Uit tabel 10 blijkt welke strategische keuzen de geïnterviewde boeren maken met betrekking tot natuur en landschap.

Tabel 10 Strategische keuzen voor natuur en landschap (aantal geënquêteerden)

Interesse uit oogpunt van vakmanschap	Interesse uit bedrijfseconomisch oogpunt			
	Nee	Neutraal	Ja	Totaal
Nee	8	9	1	18
Houden zoals het nu is	9	34	5	48
Ja	1	3	10	14
Totaal	18	46	16	80

Op beide dimensies kiest een grote groep voor de status quo. Er is ook een samenhang tussen belangstelling voor natuur en landschap binnen het vakmanschap en belangstelling voor natuur en landschap binnen het ondernemerschap. De samenhang is statistisch getoetst en blijkt significant te zijn.

Op basis van tabel 10 willen we komen tot een doelgroepenindeling. Bij een zinvolle groepsindeling moet sprake zijn van een zeker onderscheidend vermogen: de groepen moeten op een behoorlijk aantal punten van elkaar verschillen.

Opvallend is de grote groep (34 personen) die op beide dimensies een neutrale positie innemen. Het lijkt zinvol om deze categorie als één van de doelgroepen te beschouwen. Deze neutrale categorie noemen wij de *status quo-groep*: zij willen immers geen echte veranderingen in de keuzes die zij in het verleden hebben gemaakt.

De categorie die op beide dimensies een negatief oordeel heeft (8 personen), hebben wij samengenomen met de personen die op één van de beide dimensies een negatief en op de andere dimensie een neutraal standpunt innemen (9+9 personen, samen met de 8 mensen die op beide dimensies negatief oordelen dus 26 personen). Deze groep vertegenwoordigt het standpunt, dat meer zorg voor natuur en landschap niet past in het bedrijf en min of meer ten koste gaat van een optimale agrarische productie. Vandaar dat wij ze hier de *optimaliseerders* noemen.

Een derde groep wordt gevormd door de boeren die meer met natuur en landschap bezig willen zijn. Het gaat hier zowel om mensen die op de beide dimensies een positief standpunt innemen (10 personen), als om mensen die op de ene dimensie neutraal en op de andere dimensie positief scoren (3 + 5 = 8 personen). Zij willen meer aan natuur en landschap doen: zij kunnen zorgen voor nieuwe natuur- en landschapswaarden en worden daarom *vernieuwers* genoemd (10 + 8 = 18 personen).

De twee personen die op de ene dimensie een negatief oordeel, op de andere dimensie een positief oordeel geven, laten wij verder buiten beschouwing. Het gaat om eenlingen en daardoor zijn ze voor het beleid minder interessant. Onduidelijk is ook bij wie zij anders ingedeeld zouden moeten worden.

Tabel 10 geeft aan dat twee van de drie groepen heterogeen zijn. Dit geldt voor groep 1 die in meerderheid een *gematigd* standpunt inneemt inzake minder aandacht voor natuur en landschap. Groep 3 is ook heterogeen, maar heeft een grote kern van échte vernieuwers (de 10 personen rechts onderin tabel 10).

De indeling is dus als volgt (totaal 80 boeren):

groep 1 optimaliseerders (geen interesse)	32,5% (26)
groep 2 status quo (houden zoals het nu is)	42,5% (34)
groep 3 vernieuwers (interesse)	22,5% (18)
restgroep	2,5% (2)

Om een beter beeld te kunnen krijgen van de doelgroepen is voor een aantal bedrijfs- en persoonskenmerken bekeken of deze relaties hebben met de doelgroepindeling.

Tabel 11 Bedrijfskenmerken voor doelgroepindeling natuur en landschap

Bedrijfskenmerken	optimali- seerders	status quo-groep	vernieuwers
Neveninkomsten op het bedrijf (in % van het gezinsinkomen)	2,7	4,9	19,7
Neveninkomsten van buiten het bedrijf (in % van het gezinsinkomen)	12,0	17,9	13,3
Totaal aan neveninkomsten (in % van het gezinsinkomen)	14,7	22,9	33,0
Leeftijd (jaar)	45	47	45
Ouder dan 50 jaar, geen opvolger	4	18	11
Land in eigendom (ha)	22,1	17,3	25,9
Melkquotum	337	257	394
Stuks melkvee	52	41	61
Stuks fokzeugen	180	80	250
Stuks vleesvarkens	428	430	384

In tabel 11 zijn de getallen die na statistische toetsing significant bleken te zijn vet gedrukt. Wat wij verstaan onder neveninkomsten op het bedrijf en neveninkomsten van buiten het bedrijf, is aangegeven in paragraaf 4.4 en paragraaf 4.5.

Strategische keuzen met betrekking tot natuur en landschap hangen niet samen met leeftijd: de gemiddelde leeftijd voor de verschillende doelgroepen wijkt nauwelijks van elkaar af. Opvallend is dat de vernieuwers duidelijk meer neveninkomsten op het bedrijf hebben dan de overige boeren en veel land, een fors quotum en meer fokzeugen hebben. Ook de optimaliseerders mogen er zijn. De status quo-groep blijkt gemiddeld het meeste inkomen van buiten het bedrijf halen (baan voor het bedrijfshoofd of één van de andere gezinsleden; uitkeringen). De status quo-groep heeft gemiddeld iets kleinere bedrijven. Voor de bedrijfshoofden van 50 jaar of ouder binnen deze doelgroep zijn er relatief vaak geen opvolgers. Een relatie met de woonplaats van de boeren (de gemeenten) is niet gevonden. In de rest van het verslag worden deze en andere relaties met de doelgroepindeling verder besproken.

5.2 Aandacht voor milieumaatregelen

Net als voor natuur en landschap willen we een doelgroepindeling maken voor de aandacht voor het milieu. De doelgroepindeling met betrekking tot natuur en landschap is gemaakt met behulp van de dimensies vakmanschap en marktoriëntatie. De laatste is met betrekking tot milieu een minder voor de hand liggende keus. De druk om tot meer milieuvriendelijke productiemethoden te komen is vooral afkomstig van de overheid; er is nauwelijks sprake van keuzevrijheid onder marktomstandigheden. Milieuvriendelijke productiewijzen zijn ook nog moeilijk op een markt te verwaarden. Daarom is gekozen om alleen op basis van de plaats die de aandacht voor het milieu inneemt binnen het vakmanschap een doelgroepindeling te construeren. De mate van aandacht die de boer zelf zegt te geven aan milieuaspecten is de basis van deze doelgroepindeling. Daartoe hebben we somscores berekend over de vragen met betrekking tot de aandacht die gegeven wordt aan de volgende onderdelen van het boerenberoep:

- mineralenbeheer,
- optimaliseren van bemesting,
- optimaliseren van veevoeding,
- beperking van ammoniakuitstoot,
- besparing van gewasbeschermingsmiddelen,
- besparing van energie- en watergebruik.

De antwoordcategorieën en de punten die men hiervoor kreeg waren:

geen aandacht	1
weinig aandacht	2
normaal aandacht	3
extra veel aandacht	4

Door de scores op de eerdergenoemde zes onderdelen bij elkaar op te tellen, hebben we de respondenten een cijfer voor de aandacht voor het milieu kunnen geven. De laagst mogelijke score is 6 (alle onderdelen 1 punt), de hoogst mogelijke score is 24. De aandacht die mensen zeggen te geven is weergegeven in figuur 3.

We hebben voor de volgende indeling gekozen: een groep (tot en met 16 punten) die relatief weinig aandacht geeft aan milieuaspecten, een grote middengroep (17 tot en met 20 punten), en een groep die relatief veel aandacht aan milieuaspecten geeft (vanaf 21 punten). De eerste groep telt 18 boeren, de middengroep 43 en de hoge groep 15 personen. Een aantal respondenten is weggefallen uit deze doelgroepindeling: voor agrariërs zonder vee is een aantal van de hier geselecteerde onderdelen van het boerenberoep niet relevant. Het opnemen van akkerbouwers bij deze doelgroepindeling zou geen goed beeld geven van de aandacht die zij aan het milieu besteden. We komen tot de volgende indeling (totaal 81 boeren):

groep 1	geringe aandacht	22% (18)
groep 2	brede middengroep	53% (43)
groep 3	veel aandacht	19% (15)
restgroep	(akkerbouwers)	6% (5)

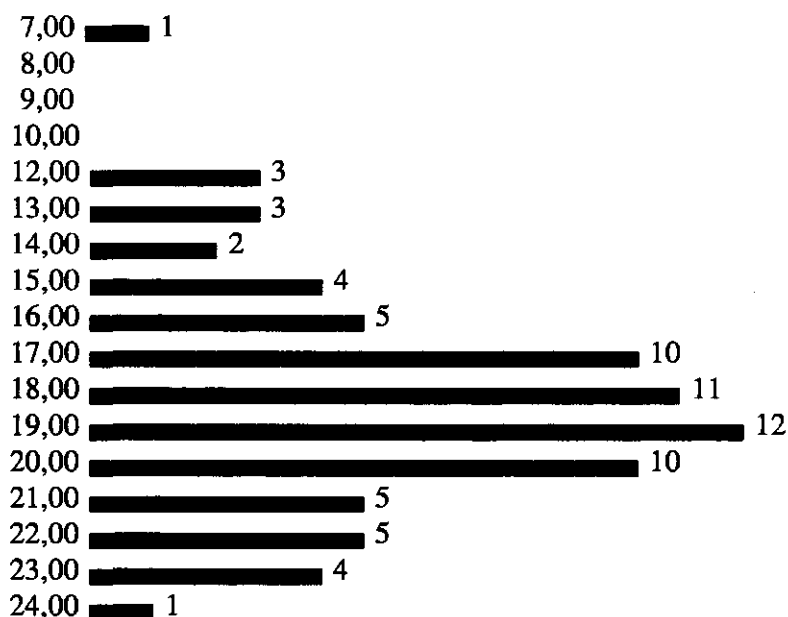

Fig. 3 Somscores voor aandacht voor het milieu

Om een beter beeld te kunnen krijgen van de doelgroepen is voor een aantal bedrijfs- en persoonskenmerken bekeken of deze relaties hebben met de doelgroepindeling voor milieu (tabel 12).

Tabel 12 Bedrijfskenmerken voor de doelgroepen milieu

Bedrijfskenmerken	Geringe aandacht	Normaal aandacht	Veel aandacht
Neveninkomsten op het bedrijf (in % van het gezinsinkomen)	14,2	3,1	1,4
Inkomsten van buiten het bedrijf (in % van het gezinsinkomen)	23,3	15,0	3,4
Totaal aan neveninkomsten (in % van het gezinsinkomen)	40,8	18,1	4,9
Leeftijd (jaar)	50	44	43
Ouder dan 50 jaar, geen opvolger (%)	33	3	6
Land in eigendom (ha)	12,4	23,7	21,0
Melkquotum	201	329	358
Stuks melkvee	33	50	54
Stuks fokzeugen	143	137	170
Stuks vleesvarkens	112	388	754

(de significante verschillen zijn in vet aangegeven)

De doelgroepindeling met betrekking tot milieu hangt samen met het bedrijfstype: varkenshouders zeggen meer aandacht aan het milieu te besteden dan rundveehouders.

De samenhang tussen aandacht voor milieu en bedrijfstype zal bij sommige analyses een vertekend beeld opleveren: bijvoorbeeld de aandacht die besteed wordt aan geïntegreerde onkruidbestrijding is bij varkenshouders minder groot dan bij melkveehouders, omdat varkenshouders niet altijd grondgebonden landbouw beoefenen. Over het algemeen is het zo dat boeren met een klein bedrijf weinig aandacht aan het milieu zeggen te besteden. Verder is duidelijk dat er een negatief verband bestaat tussen aandacht voor het milieu en het hebben van inkomsten van buiten de landbouw. Tenslotte is het zo dat in de doelgroep met weinig aandacht voor het milieu relatief veel bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar en zonder opvolger zitten.

5.3 Verband tussen beide doelgroepindelingen

De voorgaande twee doelgroepindelingen (par. 5.1 en 5.2) zijn zo geformuleerd, dat ze betrekking hebben op de aandacht voor natuur en landschap of op aandacht voor milieu. Men zou kunnen veronderstellen dat aandacht voor natuur en landschap samenhangt met aandacht voor het milieu. Daarom zijn in tabel 13 de twee doelgroepenindelingen tegen elkaar uitgezet. In tabel 13 is geen lijn te ontdekken: blijkbaar hangt aandacht voor het milieu niet samen met zorg voor natuur en landschap!

Tabel 13 De samenhang tussen de twee doelgroepenindelingen (aantal geënquêteerden)

Zorg voor natuur en landschap	Aandacht voor het milieu			
	gering	midden	veel	totaal
Optimaliseerders	5	16	5	26
Status quo-groep	7	19	6	32
Vernieuwers	5	7	3	15
Kolomtotaal	17	42	14	73

5.4 Conclusies

Ten aanzien van interesse voor natuur en landschap zijn drie groepen gevonden. Van alle boeren uit het onderzoek wil minder dan de helft zorg voor natuur en landschap houden zoals het nu is, dit is de status quo-groep. Ongeveer een derde denkt in de toekomst minder aandacht daaraan te gaan besteden, vermoedelijk omdat zij van mening zijn dat dit niet samengaat met een optimale productie. Zij worden de optimaliseerders genoemd. Ongeveer een kwart wil meer aandacht aan natuur en landschap geven. Voor natuur en landschap ontstaan bij hen nieuwe mogelijkheden, daarom noemen wij hen de vernieuwers. De indeling levert een duidelijk profiel van de drie groepen op (zie tabel 12). De optimaliseerders en vernieuwers lijken op grond van een aantal indicatoren (land, quotum, opvolging, neveninkomsten etc.) een grotere kans op continuïteit in de landbouw te hebben dan de status quo-groep.

Op grond van de aandacht voor het milieu is een brede middengroep te onderscheiden. De boeren met veel aandacht voor het milieu zitten op een relatief groot

bedrijf en hebben vaker varkens. Degenen met een geringe aandacht zijn ouder, hebben minder vaak een opvolger, minder land en vee en vaker neveninkomsten.

Beide indelingen leiden tot een duidelijk profiel van groepen, maar tussen de indelingen bestaat géén samenhang. Vergroting van draagvlak voor milieu zal dan ook andere strategieën en maatregelen vereisen dan draagvlak voor natuur en landschap. Daarom zullen in het vervolg beide indelingen als afzonderlijke doelgroepen worden beschouwd.

6 Bijdrage van boeren aan natuur, landschap en milieu op het bedrijf

6.1 Huidige natuur- en landschapswaarden

In deze paragraaf willen wij verkennen welke natuur- en landschapswaarden op de agrarische bedrijven in Noordoost-Twente voorkomen, van welke waarden de boeren last hebben en welke maatregelen zij op dit moment treffen om natuur en landschap te behouden.

6.1.1 Aanwezigheid op het bedrijf

Tijdens de interviews is een lijst met natuur- en landschapswaarden aan de boeren voorgelegd. De eerste vraag was of deze waarden ook op het bedrijf voorkomen. In tabel 14 is weergegeven wat de antwoordcategorieën waren en hoeveel procent van de boeren aangaf dat deze waarden op het bedrijf voorkomen. Enkele antwoordcategorieën zijn bewust open gelaten. Door te vragen of er ook schadelijke dieren, planten of vogels aanwezig zijn en door te vragen welke dat dan zijn, werd duidelijk welke dieren, planten en vogels men precies als schadelijk beschouwt. Hetzelfde is gedaan met bijzondere plantensoorten: hierbij zijn geen concrete soorten genoemd.

Tabel 14 Percentage boerenbedrijven met aanwezigheid van natuur- en landschapswaarden

Klein wild	99
Weidevogels	96
Roofvogels en uilen	95
Kraaiachtigen	86
Roofdieren	86
Groot wild	85
Bosjes	84
Houtwallen en singels	83
Weg- en bermbeplanting	75
Probleemonkruiden	71
Watervogels	51
Alleenstaande bomen	39
Bijzondere planten	33
Steilranden	23
Poelen	21
Hoogstamboomgaarden	15

Wat betreft klein wild komen konijnen, hazen, patrijzen en fazanten algemeen voor. De kievit is de meest algemene weidevogel, maar ook scholeksters, grutto's en tureluurs komen voor. Op de vraag of er ook schadelijke dieren, planten of vogels aanwezig waren noemde 86% spontaan verschillende kraaiachtigen (zwarte kraaien, roeken, kauwtjes, eksters, vlaamse gaaien).

Van de roofvogels is vooral de buizerd opvallend aanwezig. De boeren hebben de indruk dat er nog nooit zoveel buizerds zijn geweest. Met roofdieren worden hier

de vos en de kleine marterachtigen (marter, bunzing) aangeduid. Groot wild zijn vooral de reeën. Bosjes, houtwallen, singels, weg- en bermbeplanting komen in het Twentse coulissenlandschap veel voor. Op de vraag naar schadelijke vogels, dieren en planten noemde 71% van de boeren verschillende probleemkruiden: vooral akkerdistel, ridderzuring, brandnetel, maar ook hanepoot, nachtschade, muur, herderstasje en bereklauw. Vogelkers werd genoemd als een soort die schadelijk is in het bos.

Watervogels zijn in Twente niet zo prominent aanwezig, het gaat meestal om een paar eenden in een sloot. Alleenstaande bomen in een weiland komen van oudsher veel voor, maar de boeren geven aan dat zij er ook veel verwijderd hebben. De vraag of er op het bedrijf ook bijzondere plantensoorten voorkomen werd door 33% bevestigend beantwoord. Er is gevraagd om welke soorten het hierbij gaat. Soorten die genoemd worden zijn: orchideeën, slanke sleutelbloem, dotterbloem, koekoeksbloem, margriet, kamperfoelie en varens op de houtwallen, bereklauw, kaardebol, kardinaalsmuts. Ook een soort viooltjes waar de parelmoervlinder op af komt werd genoemd.

Een heel aantal boeren reageerde met een tegenvraag: Wat zijn bijzondere planten? Men gaf vaak aan weinig kijk te hebben op wat een bioloog als bijzondere plantensoorten beschouwt. Sommigen geven aan dat 'er langs de sloot wel wat apart spul staat', maar dat bij hen de interesse en kennis ontbreekt.

Steilranden komen niet overal in het studiegebied voor. Dit verschijnsel hoort bij de essen. In het verleden kwamen veel poelen voor; deze werden onder andere gebruikt als drinkplaats voor het vee. In de loop van de tijd zijn er veel verdwenen, maar tegenwoordig worden er ook weer nieuwe aangelegd en oude uitgegraven. Ook hoogstamboomgaarden zijn vaak verdwenen. Tegenwoordig is men zich sterker bewust van de cultuurhistorische waarde en staan ze weer meer in de belangstelling.

Relatie met doelgroepen

Voor een aantal natuur- en landschapswaarden blijkt er een verband te bestaan tussen het antwoord op de vraag naar de aanwezigheid van die waarden en de doelgroep-indeling. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de aanwezigheid van poelen en van hoogstamboomgaarden. Bij vernieuwers komen deze elementen het meest voor, bij de optimaliseerders het minst (tabel 15). De vernieuwers zijn dus niet alleen interessant omdat zij voelen voor vernieuwing van de zorg voor natuur en landschap, zij hebben ook veel van de traditionele elementen behouden. Een soortgelijke relatie is gevonden tussen doelgroepindeling en de aanwezigheid van bijzondere planten.

Tabel 15 Bijzondere planten en de doelgroepen

Aanwezigheid	Optimaliseerders	Status quo	Vernieuwers	Totaal
Wel	12,0	35,3	61,1	33,8
Niet	88,0	64,7	38,9	66,2
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

Het is wel de vraag of er op de bedrijven van de vernieuwers daadwerkelijk meer bijzondere planten aanwezig zijn. Misschien bestaat er niet zozeer een verband tussen de doelgroepindeling en de feitelijke aanwezigheid van bijzondere planten, maar veroorzaakt een verschil in kennis en interesse tussen de doelgroepen dat de waarneming anders is. Wellicht doet hier zich het verschijnsel voor dat mensen die ergens geen interesse voor hebben daar ook minder opmerkzaam bij zijn: mensen die geen interesse voor de natuur hebben zullen minder snel bepaalde plantjes waarnemen. Ook bij andere natuurwaarden lijkt dit effect zich voor te doen: de kleine groep boeren die meent dat er geen roofvogels en uilen rond het bedrijf voorkomen behoren allemaal tot de optimaliseerders.

Een ander opmerkelijk verschijnsel is, dat de doelgroepindeling samenhangt met het al dan niet noemen van probleemkruiden (tabel 16). Niet geheel duidelijk is waar dit effect mee te maken heeft, onkruiden als ridderzuring, akkerdistels en brandnetels zullen immers op ieder bedrijf voorkomen. Een aantal mensen beschouwt onkruid echter niet als schadelijk omdat men er immers tegen kan spuiten. Wellicht komt deze houding vaker voor bij de optimaliseerders en niet zo vaak bij de vernieuwers, en is dat de reden waarom de vernieuwers vaker probleemkruiden noemen.

Tabel 16 Probleemkruiden en de doelgroepen

Aanwezigheid	Optimaliseerders	Status quo	Vernieuwers	Totaal
Wel	48,0	76,5	88,9	70,1
Niet	52,0	23,5	11,1	29,9
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

6.1.2 Last

Vervolgens is gevraagd van welke natuur- en landschapswaarden men last heeft (tabel 17).

Tabel 17 Percentage boeren dat zegt last te hebben van de verschillende natuur- en landschapswaarden

Kraaiachtigen	70
Probleemkruiden	55
Roofdieren	31
Houtwallen en singels	21
Weg- en bermbeplanting	18
Bosjes	18
Roofvogels en uilen	13
Alleenstaande bomen	10
Klein wild	9
Watervogels	1

Een aantal boeren ondervindt last van roofvogels: Het gaat dan om het verschalken van klein wild en weidevogels. Andere overlast is vraat door klein wild (o.a. konijnen in de moestuin en watervogels). De kraaiachtigen zijn zeer impopulair onder boeren. Enerzijds omdat ze het plastic van de kuilen kapot maken, anderzijds ook omdat ze een gevaar vormen voor jong wild, weide- en zangvogels. Kraaiachtigen zijn in tegenstelling tot roofvogels niet afhankelijk van een natuurlijk evenwicht, maar zijn

echte cultuurvolgers die overal wel wat van hun gading kunnen vinden. Volgens de boeren zijn er tegenwoordig veel meer dan vroeger. Ook zeggen ze dat het beschermen van weidevogels niet de moeite waard is als kraaiachtigen vervolgens zich aan eieren en jongen te goed doen. Voornemens om de jacht op kraaiachtigen te beperken stuiten dan ook op veel weerstand en onbegrip.

Alleenstaande bomen zijn op zich lastig, maar ook wordt gezegd dat de bomen die echt lastig waren al lang weg zijn. Dat probleemonkruiden last veroorzaken ligt voor de hand, hoewel een aanzienlijk deel ook zegt dat het probleem prima in de hand gehouden kan worden. Van de geïnterviewde boeren zegt 31% last te hebben van roofdieren (vos, marter, bunzing). Het gaat dan met name om het doden van kippen, ganzen en dergelijke, maar ook als (jongen of eieren van) klein wild en weidevogels het ontgelden moeten wordt dit regelmatig als negatief ervaren.

Het aantal boeren dat zegt last te hebben van bosjes, weg- en bermbeplanting en houtwallen valt mee, respectievelijk 18, 18 en 21%. Belangrijkste overlast wordt gevormd door de ontrekking van water, de schaduwwerking en het feit dat bij de machinale bewerking van het land deze elementen in de weg staan. Bij last van weg- en bermbeplanting denkt men regelmatig aan de onkruiden die zich hier ontwikkelen. Het onderhoud door de gemeente wordt vaak als onvoldoende ervaren. Bermen met veel onkruiden en bramen ziet men niet graag. Een beter onderhoud (= vaker maaien) door de gemeente of door het waterschap kan volgens veel boeren leiden tot minder gebruik van onkruidbestrijdingsmiddelen in aanliggende percelen. Er bestaat onbegrip dat de overheid enerzijds het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen wil verminderen en anderzijds het onderhoud van bermen verwaarloost. Een aantal boeren onderneemt zelf actie en maait de bermen zelf af.

Verband met doelgroepen

Duidelijk is dat de optimaliseerders minder oog hebben voor roofvogels en uilen (tabel 18), en dat deze boeren vaker last zeggen te hebben van met name de roofvogels. Volgens hen is met name de buizerdpopulatie te groot. Buizerds eten (jongen van) klein wild en weidevogels, natuurwaarden die door de boeren positief gewaardeerd worden.

Tabel 18 Last van roofvogels en uilen en de doelgroepen

Aanwezigheid	Optimaliseerders	Status quo	Vernieuwers	Totaal
Niet aanwezig	16,0			5,2
Wel last van	20,0	8,8	5,6	11,7
Geen last van	64,0	91,2	94,4	83,1
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

Optimaliseerders zeggen relatief vaak geen last te hebben van probleemonkruiden. Hierbij spelen waarschijnlijk twee effecten mee. In de eerste plaats wordt dit vertekend doordat in deze groep relatief meer varkenshouders zitten, in de tweede plaats geven zij aan dat ze er geen last van hebben omdat zij immers spuiten.

De manier waarop de optimaliseerders tegen onkruiden en roofvogels aankijken, doet vermoeden dat zij een heel specifieke visie op de natuur hebben. In deze visie staat beheersbaarheid van de natuur door de mens voor de productie voorop. Aan sommige dier- en plantensoorten wordt waarde gehecht, deze soorten kunnen actief beschermd worden. Natuurwaarden die deze gewaardeerde soorten of menselijke activiteiten als agrarische productie schaden, worden bestreden.

6.1.3 Maatregelen

Tenslotte is bij dit onderdeel van de enquête ook gevraagd voor welke natuur- en landschapswaarden men beschermende maatregelen treft (tabel 19). Een grote meerderheid, namelijk 81%, van de geïnterviewde boeren zegt maatregelen te treffen voor de bescherming van weidevogels. De aard van de maatregelen varieert van het sparen van nesten die vanaf de trekker gezien worden tot het zorgvuldig zoeken en markeren van nesten, zelf of in samenwerking met vrijwilligers. Hoever men ook gaat met deze maatregelen, duidelijk is dat boeren positief staan tegenover weidevogelbeheer. Een aantal boeren zegt geen vreemden op het land te willen hebben, maar als bekenden eieren willen zoeken is het geen probleem. De beloning voor het beschermen van nesten van grutto's, wulpen en tureluurs (f 150,-) is door een viertal boeren al ontvangen.

Tabel 19 Percentage boeren dat maatregelen treft voor natuur en landschap

Weidevogels	81
Klein wild	40
Houtwallen en singels	36
Groot wild	20
Bosjes	18
Poelen	10
Hoogstamboomgaarden	9
Roofvogels en uilen	9
Bijzondere plantensoorten	8
Watervogels	5
Alleenstaande bomen	4

Ook klein wild wordt door een aanzienlijke groep boeren actief beschermd, namelijk door 40%. Men kan hierbij denken aan wildredders aan de cyclomaaier, het aanleggen van voerakkers en het bieden van beschutting door het aanplanten van bomen en struiken. Ook groot wild wordt door een aantal boeren beschermd, men moet hierbij denken aan het zoeken van reekalveren voordat er gemaaid wordt en aan het aanleggen van voerakkers en het bieden van beschutting.

Bosjes, weg- en bermbeplanting worden veelal door boeren actief instandgehouden. Van de geïnterviewden treft 36% maatregelen om houtwallen te beschermen. Hierbij moet gedacht worden aan het plaatsen van afrasteringen en het inplanten van lege plekken. Om er voor te zorgen dat niet alle poelen verdwijnen worden tegenwoordig ook weer poelen uitgegraven of zelfs opnieuw aangelegd; 10% van de geïnterviewden doet zelf wat aan het onderhoud van poelen. Hoewel hoogstamboomgaarden minder

belangrijk zijn voor de boer en zijn gezin dan vroeger, wil een deel van de boeren ze graag instandhouden.

Van de geïnterviewde boeren heeft maar liefst 9% uilenkasten en dergelijke geplaatst. Een vergelijkbaar percentage treft maatregelen om de (boeren)zwaluw nestgelegenheid te bieden. Om bijzondere plantensoorten instand te houden is vaak ecologische kennis, gunstige omstandigheden en een speciaal beheer nodig. Van de geïnterviewde boeren houdt 8% op een bepaalde manier rekening met bijzondere plantensoorten.

Relaties met doelgroepen

De vernieuwers bij de meeste natuur- en landschapswaarden scoren duidelijk hoger dan de beide andere doelgroepen (tabel 20). De status quo-groep scoort op bepaalde punten echter ook erg hoog, bijvoorbeeld bij de weidevogels en de houtwallen. Bescherming van bijzondere plantensoorten, het aanleggen en onderhouden van poelen gebeurt bijna uitsluitend door de vernieuwers. De optimaliseerders scoren op alle punten onder het gemiddelde.

Tabel 20 Percentage van de boeren dat per doelgroep maatregelen neemt ten gunste van natuur- en landschapswaarden

Natuur- en landschapswaarden	Optimaliseerders	Status quo	Vernieuwers
Weidevogels	76	91	83
Klein wild	32	32	67
Houtwallen en singels	20	44	44
Groot wild	16	15	39
Bosjes	16	12	33
Poelen	4	3	33
Hoogstamboomgaarden	0	9	17
Roofvogels en uilen	0	9	17
Bijzondere planten	0	3	28
Watervogels	0	9	6
Alleenstaande bomen	0	0	11

Interessant is het verschil tussen de status quo-groep en de vernieuwers. De status quo-groep hecht bijzonder aan de weidevogels en de houtwallen, twee elementen die het beeld bepalen van de boerennatuur in Noordoost-Twente. De vernieuwers richten zich op een veel breder scala aan natuur- en landschapswaarden: zij besteden relatief veel aandacht aan uilen, poelen, bijzondere planten, hoogstamboomgaarden, wild en bosjes. Dit is een aanwijzing dat het natuurbeeld van de vernieuwers aanmerkelijk breder is dan dat van de status quo-groep. Voor bijzondere natuur- en landschapswaarden moet men bij hen zijn.

6.2 Maatregelen voor het milieu

Om er achter te komen welke inspanningen boeren op dit moment voor het milieu doen, is gevraagd welke maatregelen men neemt ter verbetering van de milieusituatie. Het gaat hier dus om **extra maatregelen, bovenop wat nu al gebeurt of wat al verplicht is**. Men is bijvoorbeeld al jaren verplicht om bij de mestaanwending de ammoniakemissie te beperken. Dat deze maatregel toch vermeld is, houdt in dat verschillende boeren op dit moment verdergaande maatregelen treffen of zelf een investering doen in bijvoorbeeld een bouwlandinjecteur. 'Besparing kunstmest' houdt in dat de boer investeert in besparende aanpassingen aan de kunstmeststrooier of aan de kunstmestsilo.

In totaal 64% van de geïnterviewden denkt dit moment aan een of meer milieumaatregelen op bedrijfsniveau. In tabel 21 en 22 wordt dit verder uitgewerkt naar diverse soorten maatregelen. Er is ook een rest-categorie ('andere maatregelen'): Hierbij moet men denken aan randenbeheer met pleksgewijze onkruidbestrijding, keuring van de veldspuit of een helofytenfilter. De akkerbouwers zijn in deze figuur niet meegenomen, omdat er slechts vier akkerbouwers geïnterviewd zijn.

Tabel 21 Maatregelen die op de verschillende bedrijfstypen (aantal tussen haken) genomen worden (in %). Akkerbouwbedrijven zijn niet weergegeven

Milieumaatregelen	Graasdieren (57)	Hokdieren (11)	Diercombinaties (8)
Maatregelen op bedrijfsniveau	65	72	75
Stalaanpassingen ammoniak	16	46	38
Besparing kunstmest	18	0	0
Mestaanwending ammoniak	9	9	13
Scherper voeren	37	36	50
Andere producten voeren	4	27	38
Energie- en waterbesparing	9	0	0
Besparing gewasbeschermings-middelen	11	0	0
Andere maatregelen	25	9	13

De prioriteit in de varkenshouderij ligt duidelijk bij de stalaanpassingen om de ammoniakuitstoot te verminderen. Ook scherper (of preciezer) voeren en het voeren van bijvoorbeeld bijproducten heeft behoorlijk wat aandacht in deze bedrijfstak. In de graasdierhouderij gaat het in eerste instantie om scherper voeren; daarnaast is er een scala aan andere maatregelen mogelijk. Ook op graasdierbedrijven worden varkens gehouden; dit verklaart waarschijnlijk waarom ook de stalaanpassingen ammoniak op dit type bedrijf redelijk hoog scoren.

Relaties met doelgroepen

Het blijkt dat het treffen van milieumaatregelen op het bedrijf samenhangt met de doelgroepindeling (tabel 22). Van de concrete mogelijkheden blijkt alleen het doen

van stalaanpassingen met oog op de ammoniakuitstoot significant samen te hangen met de doelgroepindeling. Varkenshouders zijn relatief sterk vertegenwoordigd in de doelgroep met veel aandacht voor het milieu. Het is dan ook goed verklaarbaar waarom een milieumaatregel die met name voor varkenshouders relevant is, zoals stalaanpassingen met het oog op de ammoniakuitstoot, zo sterk samenhangt met de doelgroepindeling.

Tabel 22 Belangstelling voor diverse milieumaatregelen per doelgroep (in %)

Milieumaatregelen	Geringe aandacht	Midden- groep	Veel aandacht	Gemiddelde alle geïnterviewden
Maatregelen op bedrijfsniveau	28	74	93	64
Stalaanpassingen ammoniak	0	23	47	17
Besparing kunstmest	0	19	13	10
Mestaanwending ammoniak	0	12	13	9
Scherper voeren	22	42	47	36
Andere producten voeren	6	12	13	10
Energie- en waterbesparing	6	7	7	6
Besparing gewasbeschermings-middelen	0	9	13	7
Andere maatregelen	11	21	33	21

De significante relaties zijn **vet** afgedrukt

6.3 Conclusies

Opvallend is het brede draagvlak voor weidevogelbeheer. Een grote meerderheid van de boeren besteedt hieraan aandacht. Weidevogelvrijwilligers spelen hierbij een belangrijke rol. Daarentegen gaf men vaak aan weinig kijk te hebben op wat een bioloog als bijzondere plantensoorten beschouwt. Waarschijnlijk merkt men bepaalde soorten weleens op, maar kent men de naam niet of is men zich er niet van bewust dat het een zeldzame soort is.

Voor veel boeren is het actieve beheer van natuur en landschap minder interessant, maar dat wil niet zeggen dat zij er in de bedrijfsvoering geen rekening mee willen houden. Het draagvlak voor natuur- en landschapsbeheer bij de vernieuwers verschilt sterk van dat van de status quo-groep en van de optimaliseerders. De vernieuwers kunnen zich ontwikkelen tot professionele natuur- en landschapsbeheerders die een aanzienlijk deel van de arbeid benutten voor de zorg voor natuur en landschap. Enerzijds kan dus een bepaalde groep de zorg voor natuur en landschap gaan professionaliseren, anderzijds kunnen degenen die zich puur op de agrarische productie richten op basis van vrijwilligheid eveneens een bijdrage blijven leveren op het gebied van natuur en landschap, maar dan niet zonder optimale ondersteuning door een netwerk van organisaties.

7 Landbouwstimulering en milieuregelgeving

7.1 Bekendheid

Er zijn uiteenlopende initiatieven die het mogelijk maken om in de agrarische bedrijfsvoering rekening te houden met milieuaspecten. Tijdens de interviews is gevraagd of men bekend is met een aantal mogelijkheden die in het landbouwstimuleringsproject zijn opgenomen. In paragraaf 3.4 (fig. 4) is een overzicht gegeven van de mogelijkheden. De initiatieven zijn algemeen bekend. Uitzonderingen zijn bedrijfsdoorlichting en het energieonderzoek en –advies; deze zijn bij respectievelijk 6% en 20% van de boeren onbekend.

De vijf boeren die onbekend zijn met bedrijfsdoorlichting hebben vaak kleinere bedrijven. De bedrijfshoofden zijn of wat ouder en willen niet meer uitbreiden, of ze halen de helft of meer van het inkomen van buiten het bedrijf. Van de boeren die onbekend zijn met energieonderzoek en –advies haalt 69% de helft of meer van het gezinsinkomen van buiten de gangbare landbouw (hetzij uit neveninkomsten van het bedrijf, hetzij inkomen van buiten het bedrijf). De helft van deze mensen is terughoudend met investeringen en men heeft over het algemeen weinig aandacht voor het milieu.

Vragen over de bekendheid van het landbouwstimuleringsproject zelf zijn niet expliciet gesteld, wel bleek tijdens de interviews dat veel mensen de brochure over het project bewaren. De bekendheid van de gebiedscoördinator is goed te noemen: driekwart van de ondervraagden zei wel eens contact gehad te hebben met de gebiedscoördinator van het landbouwstimuleringsproject. Niet altijd is bekend dat voor een concrete maatregel ook een bijdrage vanuit het landbouwstimuleringsproject mogelijk is. Over het algemeen kregen wij de indruk dat men met de voorlichting over het landbouwstimuleringsproject op het goede spoor zit.

7.2 Houding

De mate van interesse per initiatief verschilt sterk (fig. 4). Tijdens de interviews is doorgevraagd waarom men al dan niet interesse heeft.

Nagewas op maïsland

Een groot deel van de boeren in Noordoost-Twente heeft ervaring opgedaan met het zaaien van rogge na de maïssoogst. Een bijdrage uit het landbouwstimuleringsproject is voor velen reden geweest om het eens te proberen, maar een aanzienlijke groep geeft aan ook onafhankelijk van die bijdrage begonnen te zijn. Een meerderheid van diegenen die al ervaring heeft gaat zeker door met nagewas, ondanks dat de bijdrage is afgeschaft. Toch geeft ook een groep mensen aan dat ze het zonder bijdrage niet doen.

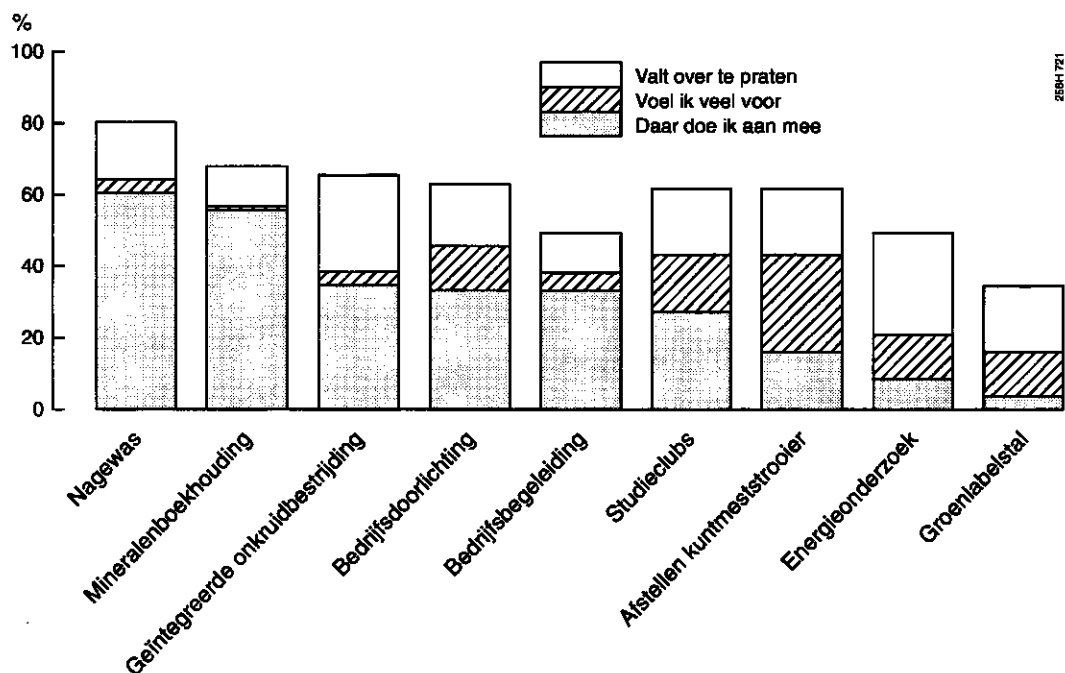

Fig. 4 Interesse voor maatregelen landbouwstimulerings project

Er wordt aangegeven dat de grondsoort en de ontwatering van de percelen bepalen of nagewas nuttig is. Nadelen die genoemd worden, zijn bijvoorbeeld de extra bewerkingen die nodig zijn en het stro van de ondergeploegde rogge dat overal aan blijft hangen, bijvoorbeeld aan de tanden van de onkruideg. Ook andere voordelen dan het vasthouden van mineralen en het verbeteren van de structuur worden genoemd, bijvoorbeeld dat het ook beter oogt en dat het goed is voor het wild. Dat in 1996 minder nagewas geteeld is, wijten de meesten aan het feit dat de maïsoogst zo laat was dat het zaaien van een nagewas weinig zin meer had.

Een aantal mensen gebruikt een ander nagewas, bijvoorbeeld mosterdzaad of gras. Ook komt het vaak voor dat mensen wel rogge zaaien, maar dan ongekeurde rogge van bijvoorbeeld akkerbouwers uit Duitsland waarvoor geen bijdrage aangevraagd kan worden. Een drietal mensen wil experimenteren met ondergewas.

Mineralenboekhouding door de accountant

Een kleine groep boeren geeft aan zelf de mineralenboekhouding te willen doen. Dat geeft volgens hen een beter inzicht in de mineralenstromen op het eigen bedrijf en is niet zo duur. Ongeveer een derde van de boeren zal zeker niet beginnen met de mineralenboekhouding voordat het verplicht wordt.

Geïntegreerde onkruidbestrijding in de maïs

Bij de toepassing van geïntegreerde onkruidbestrijding is het belangrijk om te weten of onkruidbestrijding door de loonwerker of door de boer zelf wordt gedaan. Bij 57% van de ondervraagde boeren wordt dit door de loonwerker gedaan. Geïntegreerde onkruidbestrijding vraagt veel bewerkingen en de timing van de bewerkingen is erg belangrijk. Dit bemoeilijkt geïntegreerde onkruidbestrijding door de loonwerker. De

extra bewerkingen worden door het uurloon erg duur. Schoffelen en dergelijke heeft alleen voldoende resultaat als het gewas en de onkruiden in bepaalde stadia van ontwikkeling zijn en als de weersomstandigheden gunstig zijn. De ideale tijd voor dergelijke bewerkingen valt meestal samen met andere arbeidspieken, zoals het inkuilen van gras. Loonwerkers zijn dan constant erg druk en kunnen bovendien niet overal tegelijkertijd mechanisch onkruidbestrijden. Deze arbeidspieken gelden in principe ook voor een boer, maar bij hen blijft toch wat vaker een gaatje vrij. Maar ook voor een boer geldt: 'Bij een arbeidspiek gaat het gras voor!'

Problemen met de arbeidspiek van de loonwerker pleiten voor mechanische onkruidbestrijding door de boer zelf. Als boeren individueel of gezamenlijk apparatuur in bezit hebben, of ergens goedkoop kunnen huren, zal mechanische onkruidbestrijding vaker gebeuren. Overigens zijn slechts weinigen van mening dat onkruidbestrijding in de maïs geheel zonder bestrijdingsmiddelen kan gebeuren. Nadeel voor veel boeren is dat het resultaat van mechanische onkruidbestrijding zo weersafhankelijk is.

Ook voor het toepassen van gewasbeschermingsmiddelen is het de vraag hoe groot de rol van de loonwerker en hoe groot de rol van de boer zelf zou moeten zijn. Sommige boeren menen dat het beter is als de boer zelf spuit, omdat een loonwerker altijd haast heeft. Bovendien wordt gezegd dat een loonwerker er op wordt aangekeken als niet al het onkruid dood gaat, en dat ze daarom vaak spuiten met ruime hoeveelheden. Anderen geïnterviewden zeggen dat de loonwerker meer ervaring heeft en dus effectiever spuit.

Uit figuur 4 blijkt hoe groot het percentage bedrijfshoofden is dat is geïnteresseerd in geïntegreerde onkruidbestrijding. In het algemeen is het zo dat mensen met grotere bedrijven meer belangstelling hebben voor milieuvriendelijke methoden dan mensen met kleine bedrijven. Er valt wat voor te zeggen om de interesse voor geïntegreerde onkruidbestrijding niet uit te drukken in het percentage bedrijfshoofden, maar in een percentage van het areaal maïs in een gebied. In tabel 23 is gekeken wie er interesse heeft voor geïntegreerde onkruidbestrijding in de maïs en hoeveel hectare deze mensen verbouwen. Het blijkt inderdaad zo te zijn dat meer areaal samengaat met meer interesse. Als de interesse wordt uitgedrukt in percentage van het areaal ontstaat een positiever beeld van de interesse dan wanneer het wordt uitgedrukt in percentages van het aantal bedrijfshoofden.

Tabel 23 Interesse voor geïntegreerde onkruidbestrijding naar bedrijfshoofden en naar areaal

	Percentage bedrijfshoofden	Percentage van het areaal maïs
Daar voel ik niets voor	35	18
Daar valt over te praten	27	32
Daar voel ik veel voor	4	3
Daar doe ik aan mee	35	47

Bedrijfsdoorlichting

De bedoeling van bedrijfsdoorlichting is bij een deel van de boeren niet duidelijk, veel mensen denken dat het om technische aspecten van de bedrijfsvoering gaat. Aan deze activiteit moet meer aandacht in de voorlichting gegeven worden.

Bedrijfsbegeleiding

Een aantal mensen gaf aan weinig te voelen voor bedrijfsdoorlichting en bedrijfsbegeleiding, omdat men een andere visie zegt te hebben over de bedrijfsvoering dan de voorlichters. Men heeft het idee dat voorlichters andere afwegingen maken, bijvoorbeeld omtrent investeringen. Sommigen vinden dat voorlichters te veel de nadruk leggen op investeren, anderen vinden juist dat een boer meer moet investeren dan strikt genomen bedrijfseconomisch verantwoord is. Dit om in de toekomst een levensvatbaar bedrijf te houden. Een aanzienlijk deel (30 à 40%) ziet weinig toegevoegde waarde in bedrijfsdoorlichting of -begeleiding: Men weet het zelf wel, men krijgt goede begeleiding van de voerleverancier of men heeft voldoende aan een studieclub.

Studieclubs

Een aantal gespecialiseerde varkenshouders geeft aan dat er in Noordoost-Twente weinig varkenshouders zijn met een bedrijfsomvang die vergelijkbaar is met het eigen bedrijf. Daardoor zou men voor geschikte studieclubs verder moeten reizen. Dit is reden om van het meedoen aan een studieclub af te zien.

Een aantal boeren vindt dat men bij de studieclubs niet voldoende open en kritisch met elkaar omgaat: 'Wat je daar hoort is niet de waarheid'. Van studieclubs wordt soms gezegd dat ze oppervlakkiger zijn dan bedrijfsbegeleiding. Anderen vinden juist dat er te veel op tafel komt: 'Het gaat er niet om wat de buurman verdient!'. Er wordt aangegeven dat studieclubs zeker niet te groot moeten worden, om het open met elkaar omgaan niet te verstoren. Een ander bezwaar van studieclubs is de hoeveelheid tijd die er in gaat zitten.

Toch kan over het algemeen gesteld worden dat de mensen die aan een studieclub meedoen tevreden zijn. Ook een bijdrage vanuit landbouwstimuleringsproject en begeleiding door DLV wordt gewaardeerd: 'Nu er subsidie is, zit er een DLV-er erbij, daarom is het nu wat opener'. Duidelijk is dat een categorie boeren enthousiast is over studieclubs, terwijl anderen zich beter af voelen bij bedrijfsbegeleiding door DLV of door de voerleverancier.

Afstellen kunstmeststrooier

Circa 40% heeft geen belangstelling voor het afstellen van de kunstmeststrooier omdat zij nauwelijks kunstmest gebruiken, net een nieuwe hebben of een hele oude die nauwelijks af te stellen valt.

Energieonderzoek en -advies

Energieonderzoek en advies is een betrekkelijk nieuw item binnen het landbouwstimuleringsproject. Veel mensen denken dat het alleen relevant is voor andere bedrijven: Op het eigen bedrijf wordt immers niet zo veel energie gebruikt? De zeugenhoudery wordt gezien als een bedrijfstak waarin veel energie wordt

gebruikt, maar volgens de meesten valt het energieverbruik op een melkvee- en op een vleesvarkensbedrijf wel mee.

Groenlabel-stal

Algemeen is het idee dat het rendement van groenlabel-stallen voor varkens wel goed is, maar dat het voor rundvee nog lang niet zover is: De huidige stallen met een lage ammoniakuitstoot voor rundvee zijn volgens een boer 'ambtenarenwerk' (lees: onpraktisch). Voor veel varkenshouders is de varkenshouderij een neventak waarin niet al te veel geïnvesteerd kan worden: stalaanpassingen zijn bespreekbaar, maar compleet nieuwe stallen zetten is vaak te kostbaar.

Er zou meer onderzoek gedaan moeten worden naar stalaanpassingen die de ammoniakuitstoot voor rundvee verminderen, ook voor bijvoorbeeld vleeskalveren. Eén boer heeft zelf ideeën voor een emissie-arme varkensstal met stro. Hij wil aan huis vlees gaan verkopen en dan kunnen de consumenten de varkens in het stro zien scharrelen. Misschien wordt het ook nog wel ecologisch. Probleem is echter om het predikaat 'groen-labelstal' te krijgen: voor de ingebruikname van een stal is niet bekend of de ammoniakreductie aan de eisen voldoet. Iemand anders denkt aan een ammoniakreducerende stro-stal voor meststieren, maar ook hiermee is nauwelijks ervaring opgedaan.

Ook onduidelijkheid over regelgeving komt voor: 'Dat moet waarschijnlijk wel, maar de ambtenaar (van de gemeente) weet het ook nog niet.'

Doelgroepen milieu

Bijna alle initiatieven die hierboven behandeld zijn blijken een positief en significant verband te hebben met de doelgroepindeling op milieu. Dit betekent dat mensen die aangeven veel aandacht voor milieuaspecten te hebben, ook vaker geïnteresseerd zijn in deze initiatieven uit het stimuleringsproject. Hieruit blijkt dat de gekozen doelgroepindeling zinvol is. Een significant verband kon alleen niet aangetoond worden voor het afstellen van de kunstmeststrooier en voor geïntegreerde onkruidbestrijding. Bij dit laatste speelt het bedrijfstype een rol: varkenshouders geven over het algemeen meer aandacht aan het milieu, terwijl bij hen maïsverbouw minder belangrijk is. Als de hokdierhouders buiten beschouwing worden gelaten blijkt er wel een verband te zijn tussen aandacht voor het milieu en interesse voor geïntegreerde onkruidbestrijding. Voor het afstellen van de kunstmeststrooier lijkt een verband met aandacht voor het milieu afwezig te zijn. Waar dit mee samenhangt is onduidelijk.

7.3 Regelingen

Wij gaan ervan uit dat milieuregelgeving de voornaamste reden is voor het doorvoeren van milieumaatregelen op bedrijfsniveau. Daarom is tijdens de interviews gevraagd met welke beleidsmaatregelen men te maken heeft, en welke nu of in de toekomst de grootste beperking zal vormen voor de bedrijfsontwikkeling. Wij gaan ervan uit dat dit duidelijk maakt aan welke milieuaspecten de meeste prioriteit gegeven zal worden.

Tijdens de interviews is gevraagd of men te maken heeft met verschillende milieu-maatregelen, en welke beleidsmaatregelen de grootste consequenties hebben voor het bedrijf. Bijna alle ondervraagde boeren zeggen bij de bedrijfsontwikkeling te maken te hebben met de milieuvergunning, voor slechts 6% heeft de milieuvergunning geen consequenties. Een aanzienlijk deel (44%) zegt niet met het ammoniak-reductieplan te maken te hebben. Als toelichting wordt gezegd dat er toch geen uitbreidingsplannen zijn. Van de geïnterviewde boeren denkt 23,5% niet met MINAS en de mineralenheffing te maken te krijgen. Voor hen geldt dat zij geen vee of relatief weinig vee per hectare hebben.

Het lozingenbesluit is voor 49% van de bedrijfshoofden relevant. Van de overigen geeft een groot deel aan hiermee niet te maken te krijgen omdat men op de riolering is aangesloten. De betekenis van het lozingenbesluit is voor een kleine minderheid niet duidelijk. Maar liefst 53% antwoordt dat zij nu of in de toekomst niet te maken krijgen met de energieheffing. De bekendheid van de energieheffing is slecht te noemen. Energiegebruik is voor veel boeren nu nauwelijks een issue.

Opvallend is dat slechts 26% denkt met het meerjarenplan gewasbescherming te maken te hebben. Een te hoog gebruik van bestrijdingsmiddelen ziet men toch voornamelijk als iets wat bij gras en maïs nauwelijks speelt. De beleidsdoelstellingen zijn niet of nauwelijks bekend.

Tijdens de interviews is gevraagd welke van deze milieumaatregelen voor de bedrijfsontwikkeling in de nabije toekomst het meest beperkend is (tabel 24). Beperkingen kunnen grenzen zijn die in de milieuvergunning worden aangegeven, maar ook hoge kosten voor investeringen of heffingen kunnen hier als beperkingen worden opgevat. Het bleek dat 11% van geen enkele milieumaatregel beperkingen ondervond.

Tabel 24 De meest beperkende milieumaatregelen (% van geënquêteerden)

Geen beperkingen	11
Mineralenheffing	40
Milieuvergunning	25
Ammoniakregelgeving	11
Combinatie van bovenstaande	10
Lozingenbesluit	3
Totaal	100

Welke milieumaatregel als het meest beperkend wordt beschouwd, blijkt samen te hangen met het bedrijfstype (tabel 25). Het lozingenbesluit is vooral beperkend voor de kampeerboeren. Verder zijn de verschillen tussen de graasdierbedrijven en de hokdierbedrijven het meest interessant.

Tabel 25 Meest beperkende milieumaatregelen (%) per bedrijfstype

Milieumaatregel	Akker- bouw	Graas- dieren	Hok- dieren	Dier- combinaties	Gewas-dier- combinaties	Totale groep
Milieuvergunning	25,0	19,3	54,5	12,5	100,0	24,7
Ammoniak regelgeving		10,5	9,1	25,0		11,1
Mineralenheffing	25,0	40,4	36,4	50,0		39,5
Combinatie bovenstaande		12,3		12,5		9,9
Lozingenbesluit	25,0	1,8				2,5
Geen beperkingen	25,0	14,0				11,1
Aantal boeren per bedrijfstype	4	57	11	8	1	81

Voor hokdierbedrijven ligt over het algemeen de belangrijkste beperking in de milieuvergunning: uitbreiding van het bedrijf is met de huidige milieuvergunning vaak niet mogelijk. Voor een gezonde bedrijfsontwikkeling achten de meeste hokdierhouders een uitbreiding van het bedrijf noodzakelijk. Voor graasdierhouders is de milieuvergunning een minder belangrijk obstakel: voor hen wordt met name de mineralenheffing in de toekomst een probleem. De interviews werden gehouden in januari en februari van 1997, dat wil zeggen vlak voordat de politiek over de invoering van de mineralenheffing moest beslissen. Inmiddels lijken de consequenties van het mineralenbeleid voor de landbouw gunstiger uit te pakken dan oorspronkelijk de bedoeling was. Ondanks dit blijft de mineralenheffing voor de melkveehouders waarschijnlijk de milieumaatregel met de sterkste consequenties.

In paragraaf 6.2 (maatregelen voor het milieu) bleken dezelfde prioriteiten te gelden: in de varkenshouderij gaat het om stalaanpassingen en –uitbreidingen, in de rundveehouderij om het mineralenbeheer, en dan met name om de voerverstrekking.

7.4 Conclusies

Conclusie moet zijn dat de bekendheid van het landbouwstimuleringsproject goed te noemen is. Wel zou meer bekendheid aan bedrijfsdoorlichting en aan energieonderzoek en –advies gegeven kunnen worden. Wat betreft energieonderzoek en –advies ligt het probleem bij het feit dat energie nauwelijks een issue is onder de boeren. De onbekendheid van mogelijkheden om energie te besparen speelt hierbij een belangrijke rol.

Onkruidbestrijding is vaak een taak van de loonwerker en dat zal waarschijnlijk niet zo snel veranderen. Daarom lijkt het verstandig om veel aandacht aan de loonwerkers als doelgroep te besteden. Het winnen van loonwerkers voor geïntegreerde onkruidbestrijding zal een grote impuls betekenen. Ook voor mestaanwending geldt dat de loonwerkers een belangrijke rol spelen. De invloed van de loonwerkers op het tot stand komen van een duurzame landbouw is daarmee een belangrijk aandachtspunt in het gebiedsgericht beleid.

Uit de vraag welke milieumaatregelen als het meest beperkend ervaren worden, kan afgeleid worden waar volgens de boeren de prioriteiten van het landbouwstimuleringsproject moeten liggen. In de graasdierhouderij staan de inspanningen op het gebied van mineralenbeheer voorop. In de varkenshouderij gaat het vooral om investeringen in vernieuwing van de bedrijven.

8 Initiatieven voor natuur en landschap

8.1 Bekendheid

In paragraaf 3.4 zijn mogelijke initiatieven voor beheer van natuur- en landschap door agrariërs behandeld. Tijdens de interviews is nagegaan hoe het staat met de bekendheid van deze verschillende initiatieven voor agrarisch natuur en landschapsbeheer (fig. 5). In deze paragraaf worden de resultaten hiervan besproken. We volgen daarbij de indeling van initiatieven naar verschillende domeinen waarin ze voorkomen in de maatschappij: privé-domein, gemeenschapsleven, bedrijfsleven en overheid.

De initiatieven uit de privésfeer zijn algemeen bekend (aandacht besteden aan wild, weidevogels, beplanting, aanleggen of instandhouden van boerengeriefhout, hoogstamboomgaarden, kikkerpoelen, houtwallen en dergelijke). Ook collectieve zorg voor natuur en landschap op basis van organisaties uit het gemeenschapsleven bestaat al langer. Samenwerken met wildbeheerseenheden en vrijwilligersorganisaties is bij een ieder bekend. Ook Natuurmonumenten is een particuliere organisatie met een grote naamsbekendheid. Een minder bekende vorm van particulier initiatief is de milieucoöperatie. Dit verschijnsel is van recente datum en komt in Noordoost-Twente nog niet voor. Bovendien zijn de activiteiten van concrete milieucoöperaties meestal nog niet uitgekristalliseerd, zijn deze organisaties van lokaal of regionaal belang en is de verscheidenheid zeer groot. 33% van de geïnterviewde boeren kon zich dan ook niets voorstellen bij zo'n milieucoöperatie.

Een derde domein waarbinnen aan agrarisch natuur en landschapsbeheer vorm gegeven kan worden is het economische (bedrijfsleven). Dat een mooie natuur en een aantrekkelijk landschap inkomen kan genereren (althans voor een bepaalde groep boeren) is onder de geïnterviewde boeren algemeen bekend. Recreatie en toerisme op het boerenerf is algemeen bekend, slechts een enkele boer kan zich niets voorstellen bij biologische landbouw of bij loonwerk in natuurgebieden (respectievelijk 3 en 4%) maar ook hier is de bekendheid op zich geen probleem. Wel is het beeld dat boeren van biologische landbouw hebben misschien wat vertekend. Dit is eerder een imago- dan een bekendheidsprobleem.

Vanuit de overheid komen de laatste jaren nieuwe en verdergaande initiatieven voor agrarisch natuurbeheer. Beheersovereenkomsten bestaan al langer, de mogelijkheden binnen Noordoost-Twente staan vast. Slechts een heel klein deel van de boeren is hiermee niet bekend (4%). Randenbeheer en houtwallenovereenkomsten staan de laatste jaren meer in de belangstelling, hoewel in het kader van de ruilverkaveling Agelo-Reutum al in de jaren zeventig houtwallenovereenkomsten zijn getekend. Randenovereenkomsten zijn echter betrekkelijk nieuw en onbekend, zeker als het gaat om de praktische consequenties van zo'n overeenkomst. In totaal gaf 20% van de geïnterviewden aan niet bekend te zijn met houtwal- of randenovereenkomsten. Verdergaande vormen van agrarisch natuur- en landschapsbeheer met vergoedingen van de overheid zijn nog in een experimenteel stadium. De bekendheid hiervan bleek dan ook niet zo groot te zijn: bijna 50% van de boeren kon zich niets voorstellen bij professioneel beheer.

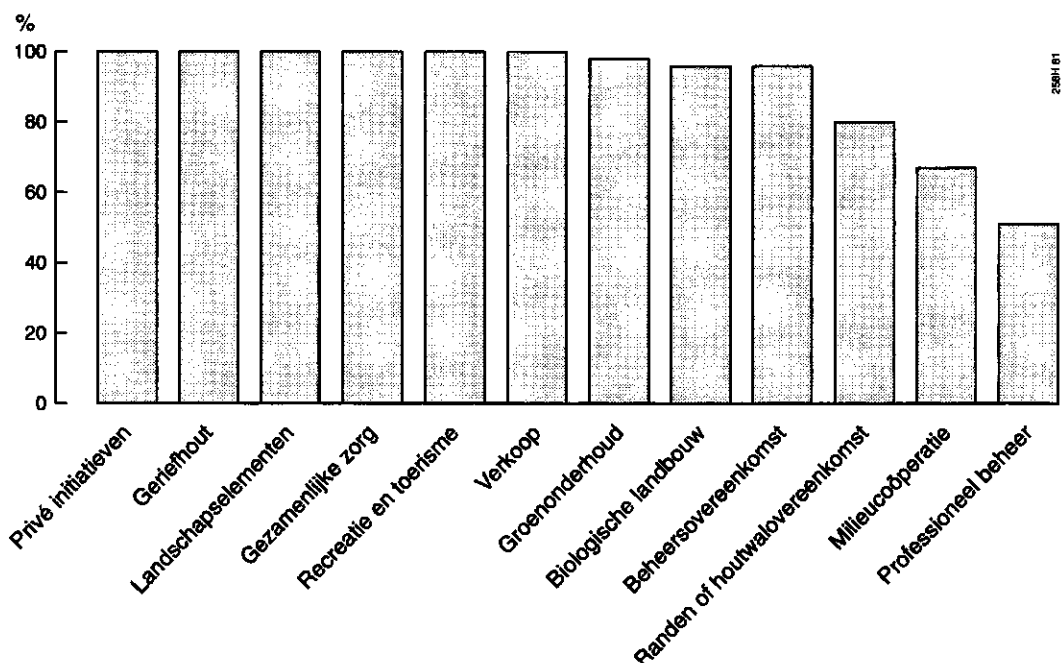

Fig. 5 Bekendheid met initiatieven voor natuur en landschap

8.2 Houding

Tijdens de interviews is per initiatief gevraagd of men hiervoor interesse heeft of wellicht al meedoet aan het initiatief (fig. 6). Hierna is onderscheid gemaakt naar de doelgroepen (fig. 7) met betrekking tot natuur en landschap. De staafjes geven de interesse voor de initiatieven per doelgroep weer. De lengte van de staafjes geeft aan hoeveel mensen de antwoorden ‘daar voel ik veel voor’ en ‘daar doe ik aan mee’ gaven. Deze staafjes zijn dus korter dan de staafjes uit figuur 6! Dit omdat in figuur 6 drie antwoordcategorieën zijn weergegeven en in figuur 7 slechts twee.

Uit figuur 7 blijkt dat de gekozen doelgroepindeling voor natuur en landschap zinvol is: duidelijk blijkt dat de interesse voor de verschillende initiatieven verschilt per doelgroep. Optimaliseerders hebben het minst interesse, de vernieuwers het meest. Voor een aantal initiatieven is het verschil tussen de doelgroepen significant. Bij de rest wordt de significantiedrempel niet gehaald: de verschillen kunnen hier op toeval berusten.

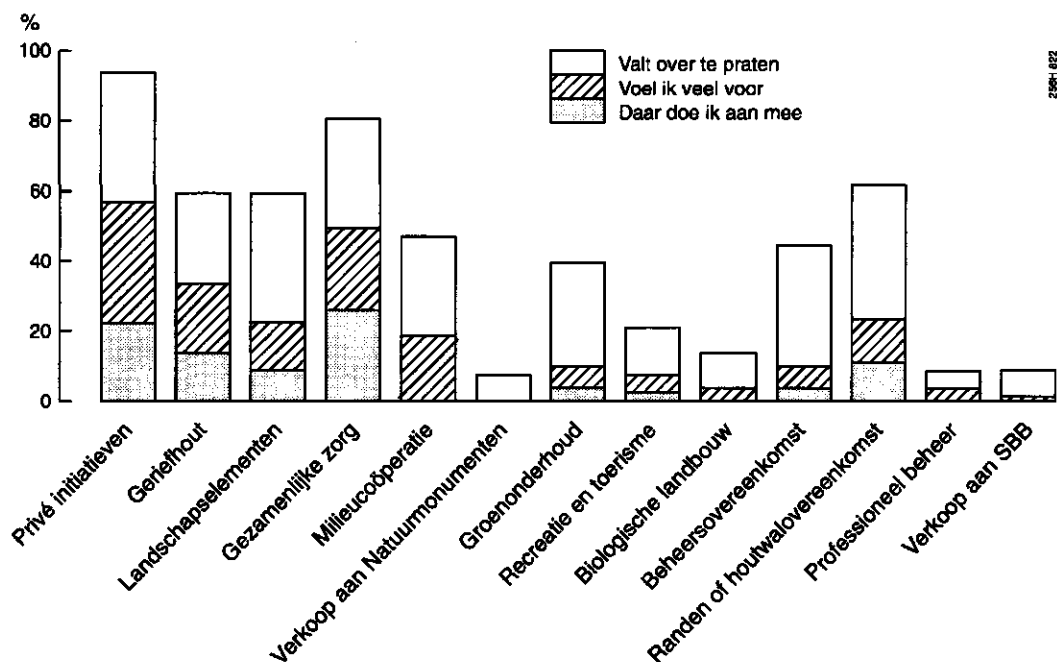

Fig. 6 Interesse per initiatief voor natuur en landschap, verdeeld over drie antwoorden. De overige respondenten gaven aan geen interesse te hebben.

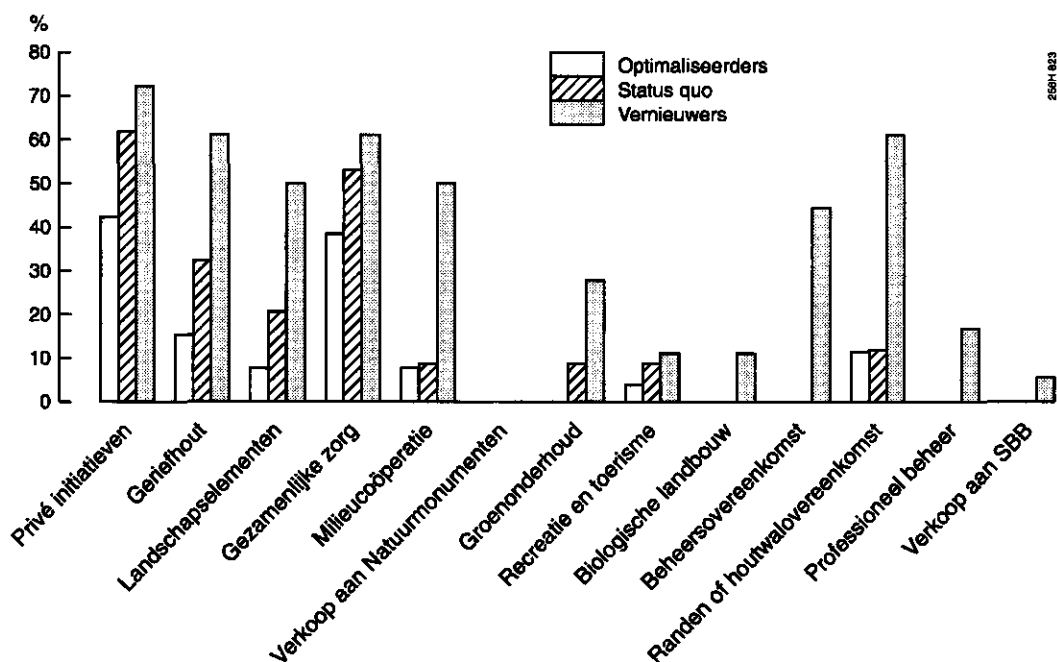

Fig. 7 Interesse voor initiatieven voor natuur en landschap per doelgroep

In het nu volgende zullen we per initiatief de reacties weergeven en de gevonden resultaten bespreken.

Privé-initiatieven

Een grote meerderheid van de ondervraagde boeren heeft interesse voor privé-initiatieven zoals aandacht voor weidevogels, klein wild en beplanting op eigen grond of erf. Slechts 6% heeft geen interesse. De interesse lijkt samen te hangen met de 3 doelgroepen (fig. 7), maar de verschillen zijn niet statistisch significant. Een verklaring hiervoor is dat aandacht voor wild en weidevogels voor bijna elke boer iets vanzelfsprekends is. In de bedrijfsvoering heeft men er niet of nauwelijks last van, maar aandacht voor weidevogels, wild en beplanting als privé-initiatief levert ook niets op (afgezien van de mogelijkheid om f 150,- te krijgen voor een succesvol broedsel van grutto's e.d.). De privé-initiatieven moeten beschouwd worden als een persoonlijke hobby van de boer, maar hebben niet veel van doen met strategische keuzen voor zijn bedrijf.

Veel boeren zeggen gefrustreerd te raken van de bemoeienis van de overheid en daarom minder aandacht aan natuur en landschap te besteden. Eén boer stelt zijn voorwaarden voordat hij meer aan weidevogelbeheer wil gaan doen: 'Mits roofvogels en kraaien bestreden worden, mits er geen gedoe van komt!' Eén van de grootste ergernissen van boeren met betrekking tot weidevogelbeheer zijn de kraaiachtigen die eieren en jongen van weidevogels roven. Men heeft het idee dat kraaien in de gaten hebben dat paaltjes of stokken in een weiland bij weidevogelnesten worden geplaatst. Beperking van de jacht op kraaiachtigen kan tot veel onbegrip en een verminderd draagvlak voor weidevogelbeheer leiden. Er zijn trouwens nog meer rovers op de kust: 'Ik zet er geen paaltjes bij, want dan komt de schooljeugd er op af!'

Ook effecten als planologische schaduwwerking bevorderen het draagvlak voor natuur- en landschapsbeheer als persoonlijke hobby niet: 'Als een stuk land de bestemming 'weidevogelgebied' krijgt kun je er geen maïs meer op verbouwen. Als je iets met beplanting wilt moet je het altijd aanvragen.'

Een bijzondere plaats in het landschapsbeheer neemt het boerenerf in. Veel mensen besteden hier de nodige aandacht aan. Veelal heeft de echtgenote hierbij een duidelijke invloed. Misschien zou nog meer aandacht besteed kunnen worden aan de cultuurhistorische waarde van de beplanting rond het erf: een aantal boeren geeft aan uitgekeken te zijn op al die coniferen en afrikaantjes.

instandhouden van geriefhout, houtwallen e.d.

Het instandhouden van boerengeriefhout, grote moestuinen en hoogstamboomgaarden heeft aanzienlijk minder aandacht, voornamelijk omdat het zo arbeidsintensief is. Duidelijk is dat de interesse verschilt per doelgroep. Dit geldt ook voor het instandhouden of aanleggen van landschapselementen, poelen en dergelijke: van de optimalisierders heeft 65% hierin geen interesse, van de status quo-groep heeft 41% geen interesse en van de vernieuwers heeft slechts 11% geen interesse. Dat deze initiatieven wel samenhangen met de doelgroepindeling geeft aan dat het instandhouden van diverse soorten beplantingen wel iets is waarvoor expliciet gekozen moet worden. Het kan immers behoorlijk wat tijd vragen, bovendien kan het de nodige hinder opleveren. Een boer moet dan een afweging maken: wegen de voordelen voor mij op tegen de moeite en de hinder? Bij initiatieven waarvoor een dergelijke

afweging gemaakt moet worden blijkt de samenhang met de doelgroepindeling duidelijk aanwezig te zijn.

Overigens blijken de pogingen van de overheid om de aanleg van natuur- en landschapselementen in de praktijk nog weleens bevreemding op te roepen. Subsidiepotjes die leeg zijn, aanvragen die jaren duren, gebieden die wel of niet prioriteit hebben: dit soort dingen veroorzaakt veel onbegrip. Als een boer een kikkerpoel wil, dan moet wat hem betreft ook meteen de volgende maand de schop in de grond. De subsidieverlening door de diverse betrokken instellingen is echter te traag om dit ook mogelijk te maken.

Gezamenlijke zorg

Ook de interesse voor gezamenlijke zorg is groot. Er wordt samengewerkt met georganiseerde groepen als weidevogelgroepen of wildbeheerseenheden. Ook lijken veel mensen informeel actief te zijn, dus zonder dat zij aangesloten zijn bij één of andere organisatie. Vaak worden bijvoorbeeld weidevogelnesten gezocht door een gepensioneerd buurman of door een kennis die niet betrokken is bij een officiële weidevogelgroep.

Opvallend is dat er geen significant verband tussen interesse voor dit initiatief en de doelgroep-indeling is. Gezamenlijke zorg lijkt geen onderwerp van een expliciete afweging van voor- en nadelen: Nadelen van samenwerken met jagers en vrijwilligers worden niet genoemd, tenminste als de samenwerking in prettige sfeer verloopt.

Voorbeelden van gezamenlijke zorg zijn diverse activiteiten van de wildbeheerseenheden (o.a. patrijzenproject) en vrijwilligers die zich bezighouden met de boerenwaluw. Overigens speelt ook hier de angst voor mogelijke consequenties door overheidsingrijpen: 'Dan komt er meteen een stempel op mijn land te staan' of 'Hoe lang blijft dat vrijwillig?'

Milieucoöperaties

De belangstelling voor milieucoöperaties was op zich niet zo groot, maar dit wordt ook veroorzaakt door de onbekendheid van het verschijnsel. In het gebied zijn voor zover bekend nog geen serieuze aanzetten gemaakt. Overigens zijn er wel mensen die reeds over de mogelijkheden nagedacht hebben. Dit zijn over het algemeen mensen met bestuursfuncties of leden van landinrichtingscommissies. Deze mensen hadden een duidelijke mening over het beheer van natuur en landschap in de eigen omgeving. Zij willen dit in boerenhand houden en zo min mogelijk grond afstaan aan terreinbeherende organisaties. Volgens enkelen zou het goed zijn om in het Dinkeldal of in de landinrichtingsgebieden een milieucoöperatie op te richten, omdat daar flinke claims van de natuurorganisaties liggen.

Er blijkt een duidelijk significant verband te zijn tussen de interesse voor milieucoöperaties en de strategische keuzes die een boer maakt. Van de vernieuwers voelt 50% veel voor een milieucoöperatie, van de optimaliseerders slechts 8%. Blijkbaar ziet een groot deel van de vernieuwers de milieucoöperatie als een kans om de strategische keuzes te verwezenlijken.

Groenonderhoud

De belangstelling voor het uitvoeren van loonwerk ten behoeve van natuur en landschap was niet erg groot. Het idee is dat veel mensen in de winterdag tijd over hebben en wel neveninkomsten uit landschapsbeheer zouden kunnen halen. Voor een beperkte groep geldt dit ook wel, maar veel mensen zeggen het druk genoeg te hebben op het eigen bedrijf en geen tijd te hebben voor extra werkzaamheden.

De samenhang met de doelgroepindeling is net niet voldoende om de significantiedrempel van 0,05 te halen (de kans dat er geen verband is, is 5,8%). Toch lijkt het zeer aannemelijk dat tussen de vernieuwers enerzijds en de beide andere groepen anderzijds een verschil bestaat.

Groene tweede tak (recreatie en toerisme)

Opvallend was dat heel veel mensen niets moeten hebben van kampeersers op het eigen erf. Vooral de consequenties op sociaal gebied wegen hierbij zwaar. Veel mensen willen geen vreemden op het erf. Bovendien: 'Toeristen zijn er alleen in de zomerdag, en dan is het al druk genoeg!' Slechts een kleine groep denkt de contacten met de toeristen prettig te vinden. Zo zegt iemand: 'Toeristen, dat zijn terroristen!' Een aantal mensen zegt wel iets voor fietsende vut-ters te willen opzetten, want die gaan de hele dag weg en veroorzaken weinig overlast. Overigens blijkt dat de geïnterviewden vaak alleen denken aan verblijfsmogelijkheden: op het gebied van zowel slechtweer- als mooiweeractiviteiten kan wellicht nog meer gedaan worden.

Voor de mensen die serieus bezig zijn met recreatie en toerisme is het afvalwater vaak een probleem. Veel van deze bedrijven zijn niet aangesloten op de riolering, terwijl individuele afvalwaterbehandeling nog praktische problemen met zich meebrengt.

Wat verder opvalt is dat er geen significant verband met de doelgroep-indeling is. Wij veronderstelden dat activiteiten voor toeristen en recreanten vaak samengaan met meer aandacht voor natuur en landschap. Een mooi landschap bevordert het toerisme. Blijkbaar is het voor boeren niet vanzelfsprekend om beide zaken tegelijkertijd op te pakken.

Nadere bestudering van de kenmerken van boeren met interesse voor toerisme en recreatie brengt alleen een verband met opvattingen over het vakmanschap en met de oriëntatie op inkomstenbronnen buiten de gangbare landbouw aan het licht. Relaties met bedrijfskenmerken zijn niet gevonden. Mensen met belangstelling voor toerisme en recreatie kenmerken zich dus alleen door een andere mentaliteit. In de hoofdstukken 9 tot en met 11 wordt dieper op dit soort kenmerken ingegaan.

Biologische landbouw

Enkele boeren voelen wel wat voor biologische landbouw, maar geven aan dat de consument niet bereid is de meerprijs te betalen. De zwarte piet ligt voorlopig bij de consument (en bij de overheid die de biologische landbouw niet genoeg ondersteunt?). Ook speelt het imago van de biologische landbouw mee: het wordt nog steeds gezien als iets van vroeger of als iets geitenwollensokken-achtigs. Enkele

boeren die wel interesse hebben geven aan dat het wat hen betreft grootschalig en volledig gemechaniseerd zou kunnen.

Voor dit initiatief geldt dat een verband met de doelgroepindeling op natuur en landschap net niet significant is. De andere doelgroepindeling, op aandacht voor het milieu, is in dit verband ook interessant, biologische landbouw kenmerkt zich ten slotte in eerste instantie doordat er milieuvriendelijk gewerkt wordt. De doelgroepindeling op milieu blijkt dan ook een sterk verband met interesse voor biologische landbouw te hebben.

Andere variabelen die gerelateerd zijn aan de interesse voor biologische landbouw zijn persoonsgebonden variabelen. Een duidelijk verband is er met de opvattingen die de boer als vakman heeft: boeren met belangstelling voor biologische landbouw geven vaak aan een breder pakket aan vaardigheden belangrijk te vinden dan alleen de vaardigheden met betrekking tot optimale productie (zie paragraaf 9.3). Ook heeft deze groep meer oog voor andere inkomstenbronnen dan alleen de gangbare landbouw (zie hoofdstuk 10). Relaties met bedrijfskenmerken zijn echter niet gevonden. Blijkbaar verschillen mensen met belangstelling voor biologische landbouw alleen 'tussen de oren' van de overige boeren.

Beheersovereenkomst

Met een flink aantal boeren valt te praten over een beheersovereenkomst. Veel boeren vinden het stom om geen beheersovereenkomst te sluiten op een perceel dat niet aan de huiskavel ligt en toch niet optimaal gebruikt kan worden. Er bestaat wat onduidelijkheid over de consequenties: wat gebeurt er bij verkoop, kun je zo'n contract opzeggen en vooral: blijft het meetellen voor de mineralenboekhouding? Verder spelen er mentale en sociale bezwaren: 'Anderen (buren) krijgen er last mee'. 'Daar ben ik teveel boer voor'. 'Ik ben meer voor vrijheid-blijheid.'

Het verband met de doelgroepindeling is overduidelijk: de vernieuwers zien hierin veel meer kansen voor het bedrijf dan de andere twee groepen.

Randen- en houtwallenovereenkomsten

Ook hier spelen veel onzekerheden over de consequenties: blijft het meetellen voor de mineralenboekhouding? Hoe staat het met de zekerheid (wat als er weer een andere politieke wind waait?) en met de vrijheid van de ondernemer? Het voornaamste bezwaar luidt: 'Daardoor komt er meer onkruid en dat leidt weer tot meer spuiten'. Het effect op de onkruiddruk is de voornaamste zorg. Veel mensen zijn van mening dat er door het tekort aan grond in Noordoost-Twente dit soort initiatieven minder kans maken. Ook hier is weer een duidelijk verband met de doelgroepindeling te leggen.

Professioneel beheer

Professioneel beheer, gericht op natuurproductie met resultaatbeloning, is voor de meeste geïnterviewden iets dat niet past op een agrarisch bedrijf. Wellicht is het meer iets voor mensen met een ander hoofdberoep. Het geven van prioriteit aan natuurdoelstellingen vraagt om heel specifieke kennis, het moet echt passen bij de belangstelling van de agrariër. Enkele vernieuwers hebben interesse.

Verkoop aan terreinbeherende organisaties

Voor een aantal mensen is verkoop ten behoeve van natuurontwikkeling wel bespreekbaar, op voorwaarde dat ze elders grond terug kunnen kopen, desnoods in Groningen. Sommigen vragen zich af waarom mensen die voor stadsuitbreiding weg moeten meer per hectare krijgen: 'Weg voor de stad of weg voor de natuur, het is allemaal voor de overheid, maar ze betalen wel verschillende prijzen!' Sommige denken niet over verkoop: 'De Twentse boer wil het vaak nog liever inplanten dan verkopen!' Het aankoopbeleid van de Dienst Landelijk Gebied leidt weleens tot irritaties. Voor natuurontwikkeling kunnen prijzen geboden worden die geen enkele boer kan opbrengen (Welke boer kan nu een compleet bedrijf plus bedrijfsgebouwen overnemen?). Het zou aanmerkelijk schelen als men delen van de aangekochte bedrijven zou verkopen aan de burens, in plaats van alleen open te staan voor ruiling.

Er is geen significant verband met de doelgroep-indeling: mensen die willen verkopen doen dat vaak om elders meer of betere grond te kunnen kopen. Sommigen geven het huidige bedrijf op om elders meer optimale omstandigheden voor agrarische productie te vinden.

8.3 Conclusies

Geconcludeerd kan worden dat vooral de verschillende mogelijkheden van agrarisch natuur- en landschapsbeheer met vergoedingen van de overheid nog relatief onbekend zijn. Ook consequenties van agrarisch natuur- en landschapsbeheer met betrekking tot planologische schaduwwerking, onkruiddruk, mineralenbeheer en dergelijke spelen een grote rol.

De precieze betekenis van randen- en slootkantenbeheer is voor veel boeren nog onbekend. Er bestaat grote bezorgdheid over het effect op de onkruiddruk op aanliggende percelen. In de praktijk valt dit effect erg mee (Rommelzwaai en Voslamben, 1996).

9 Vakmanschap

9.1 Belangstelling voor natuur en landschap

Tijdens de interviews is gevraagd of men, afgezien van mogelijke praktische bezwaren, interesse heeft om in de komende jaren het vakmanschap verder te ontwikkelen in de richting van natuur en landschap. Het gaat hier dus om de gewenste ontwikkeling van het vakmanschap. De meerderheid koos voor de status quo: 60% wilde de zorg voor natuur en landschap op hetzelfde peil handhaven. Een groep van 24% kiest duidelijk voor optimale agrarische productie: De zorg voor natuur en landschap zal bij hen waarschijnlijk in de komende jaren afnemen. Voor 16% geldt dat zij in de komende jaren de zorg voor natuur en landschap willen uitbreiden. Aan deze laatste groep is gevraagd hoe zij dit willen gaan doen: Zal de zorg voor natuur en landschap echt geïntegreerd worden in de totale bedrijfsvoering, of blijft zorg voor natuur en landschap iets dat naast de normale bedrijfsvoering staat? Duidelijk werd dat een meerderheid (8 van de 14) kiest voor natuur- en landschapszorg als een apart vak, een totale integratie met de agrarische productie is voor 6 personen een optie.

9.2 Belangstelling voor onderdelen van vakmanschap

In deze paragraaf gaat het om de vraag welke plaats aandacht voor natuur en landschap en aandacht voor het milieu innemen binnen de boerenarbeid en overige vaardigheden. Tijdens de interviews is een lijst met onderdelen van het boerenberoep voorgelegd. Gevraagd is om de mate van interesse per onderdeel aan te geven. In de lijst is een aantal onderdelen van het boerenberoep opgenomen die op natuur en landschap of op milieu betrekking hebben. Per onderdeel hebben de respondenten aangegeven hoe groot de aandacht is: 1 = geen aandacht; 2 = weinig aandacht; 3 = normaal aandacht; 4 = extra veel aandacht

Op basis van deze schaal zijn somscores per onderdeel berekend (tabel 26).

Tabel 26 Rangorde van onderdelen van het boerenberoep naar aandacht. Achter de verschillende onderdelen zijn de gemiddelde scores vermeld. De onderdelen die te maken hebben met milieu zijn vet gedrukt, de onderdelen die te maken hebben met natuur en landschap zijn onderstreept weergegeven

Gezondheid vee	3,58
Melken en kwaliteitscontrole	3,49
Voederwinning en voersamenstelling	3,42
Onderhoud machines en gebouwen	3,33
Land verbeteren	3,30
Aanpassen aan de markt	3,16
Hoge productie	3,15
Mineralenbeheer	3,14
Aanpassen aan de regelgeving	3,01
Boekhouding	3,09
Energie- en waterbesparing	3,04
Inspelen op subsidie-regelingen	2,93
Fokken van vee	2,93
Verkoop van het product	2,80
Besparing gewasbeschermingsmiddelen	2,70
<u>Weidevogelbeheer</u>	2,64
Automatisering	2,62
<u>Onderhoud van beplanting</u>	2,58
Actief in organisaties	2,47
Meedoen aan studieclub	2,32
Volgen van cursussen	2,32
<u>Meer natuur produceren op het bedrijf</u>	2,20
Samenwerken en werken met tijdelijk personeel	1,80
Werk buiten het bedrijf	1,67

Duidelijk is dat aandacht voor het milieu een belangrijkere plaats inneemt binnen het boerenberoep dan aandacht voor natuur en landschap. Dat komt vermoedelijk omdat produceren met aandacht voor het milieu door het beleid tot een randvoorwaarde van de agrarische productie is gemaakt. Bovendien zal een efficiënt gebruik van mineralen, energie, water en gewasbescherming ook vaak tot kostenbesparingen leiden. Natuur en landschap komt voor in de marge van de bedrijfsvoering en kan gaan concurreren met de agrarische productie. Veel boeren hebben zeker aandacht voor natuur en landschap, maar het is niet een geïntegreerd onderdeel van de agrarische productie. Tegenwoordig wordt duidelijk dat bepaalde typen natuur ook bewust door de landbouw geproduceerd kunnen worden, natuur hoeft niet alleen een bijproduct te zijn. Voorbeelden hiervan zijn de experimenten met prestatiebeloning. Het idee van natuur produceren als taak van de landbouw is echter niet wijd verbreid.

Onderzocht is welke van deze onderdelen van het boerenberoep samenhangen met de doelgroepindeling op natuur en landschap: Waarin onderscheiden deze doelgroepen zich van elkaar (tabel 27)?

De laatste drie onderdelen spreken voor zich: strategische keuzen met betrekking tot natuur en landschap hangen samen met de aandacht die men aan natuur en landschap besteedt. Opvallend is dat de status quo-groep relatief veel aandacht heeft voor weidevogelbeheer.

Tabel 27 Doelgroepen met relatief veel (+) of relatief weinig (-) aandacht voor onderdelen van het boerenberoep

Onderdelen	Optimaliseerders	Status quo-groep	Vernieuwers
Besparing gewasbeschermingsmiddelen	-		+
Samenwerken en werken met tijdelijk personeel			+
Verkoop van het product			+
Onderhoud van beplanting	-		+
Weidevogelbeheer	-	+	
meer natuur produceren op het bedrijf	-		+

Interessant is dat van de onderdelen die betrekking hebben op het milieu, alleen besparing van gewasbeschermingsmiddelen een duidelijk verband geeft met deze doelgroepindeling. De optimaliseerders hebben vaak weinig aandacht voor besparing van gewasbeschermingsmiddelen. Al eerder is aangetoond dat aandacht voor het milieu niet samen hoeft te gaan met aandacht voor natuur en landschap.

Ook interessant zijn de gevonden verbanden met aandacht voor de verkoop van het product en aandacht voor samenwerken. De vernieuwers hebben hier duidelijk meer aandacht voor dan de beide andere groepen. Hieruit rijst het beeld op van de vernieuwers als mensen die hun weg zoeken buiten de gebaande paden van de agrarische productiekolom. In hun beroepsuitoefening spelen meer doelstellingen mee: bijvoorbeeld aandacht voor natuur en landschap en sociale contacten. Dit blijkt ook uit paragraaf 9.3.

Ook is onderzocht met welke onderdelen van het boerenberoep de doelgroepindeling voor het milieu samenhangt. Significante en positieve samenhangen met de aandacht voor het milieu zijn gevonden voor:

- landverbeteren,
- hoge productie,
- voederwinning en voersamenstelling,
- automatisering,
- cursussen volgen,
- inspelen op subsidieregelingen,
- inspelen op marktontwikkelingen.

Bij deze samenhangen gaat het steeds om een lineair verband: meer aandacht voor het milieu gaat samen met meer aandacht voor deze onderdelen van het boerenberoep. Uit deze onderdelen ontstaat het beeld van een moderne en zakelijke ondernemer. Efficiënte productie gekoppeld aan het op peil houden van de kennis en het gebruik maken van computers en daarnaast ook zakelijk inspelen op de situatie buiten het bedrijf: dit beeld komt naar voren bij de milieubewuste boeren.

9.3 Ideaalbeeld

Tijdens de interviews is gevraagd naar wat men beschouwt als passend vakmanschap. Hierbij gaat het om welke vaardigheden men beschouwt als essentieel onderdeel van het boerenwerk.

Er blijkt een duidelijke samenhang te bestaan met strategische keuzen met betrekking tot natuur en landschap: de groep vernieuwers wijkt op het gebied van de beroepsopvatting sterk af van de andere twee groepen (tabel 28).

Tabel 28 Gewenste combinaties van vaardigheden (ideaalbeeld) per doelgroep (in %)

		Optimaliseerders	Status quo	Vernieuwers	Totaal
Alleen optimale productie	1	76,9	61,8	22,2	57,7
Met andere vaardigheden	2	11,5	17,6	11,1	14,1
Met zorg het milieu	3	7,7	8,8	5,6	7,7
Met zorg voor de natuur	4		11,8	16,7	9,0
Nog bredere combinaties	5	3,8		44,4	11,5

De boeren die brede combinaties van vaardigheden belangrijk vinden zitten vrijwel allemaal bij de vernieuwers. De vernieuwers komen hieruit naar voren als een groep van mensen die een ruime opvatting hebben van het boerenberoep. Voor hen is zorg voor natuur en landschap een strategische keus, hetzij omdat zij hier zelf veel waarde aan hechten, hetzij omdat zij hieruit inkomen denken te kunnen halen. Maar agrarische productie en zorg voor natuur en landschap zijn zeker niet de enige zaken die hun aandacht hebben.

Ook is gezocht naar een mogelijke samenhang met de doelgroepindeling met betrekking tot het milieu: hiervoor bleek geen enkele samenhang te vinden. Milieu heeft niet zozeer met afwijkende vaardigheden van de boer te maken. Aandacht voor het milieu is iets wat een onderdeel vormt van de productie. Per boer is de mate waarin dit ook zo gevoeld wordt verschillend, maar in het algemeen is het zo dat milieuvriendelijk produceren geen doel op zich is, maar dat aandacht voor het milieu langzamerhand een normaal onderdeel van de productie is geworden.

Houtwalonderhoud is tegenwoordig geen vanzelfsprekend onderdeel van het boerenberoep meer. Dit werk zou geprofessionaliseerd kunnen worden, zodat boeren die het aan tijd, interesse en vaardigheden op dit gebied ontbreken het niet meer zelf hoeven te doen. De overheid zou een vergoeding voor het onderhoud van een houtwal kunnen geven, waarbij het de keus is van de boer om het werk zelf te doen en de vergoeding te houden, of voor dat geld het iemand anders te laten doen. Deze mogelijkheden zijn tijdens de interviews voorgelegd (tabel 29). Ongeveer 3/4 van de geïnterviewden wil het onderhoud in eigen hand houden. Er blijkt een lichte relatie met de bedrijfsgrootte te zijn, op grote bedrijven is men eerder geneigd deze taak uit te besteden. De keuze blijkt in nog belangrijkere mate af te hangen van het

vakmanschap. Mensen die geen interesse hebben om het vakmanschap verder te ontwikkelen in de richting van natuur en landschap zijn eerder geneigd het houtwalonderhoud uit te besteden, hoewel bij hen nog de helft van de boeren toch zelf het onderhoud ter hand zal blijven nemen.

Tabel 29 Houtwalonderhoud verdeeld naar interesse voor natuur en landschap in het vakmanschap

Houtwalonderhoud	Nee (23,7%)	Neutraal (60,5%)	Ja (15,8%)	Totaal (100%)
Zelf uitvoeren	50,0	84,8	83,3	76,3
Uitbesteden	50,0	15,2	16,7	23,7
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

9.4 Conclusies

De vernieuwers zijn mensen die een brede opvatting van vakmanschap hebben. Zij richten zich niet puur op de agrarische productie en zijn daarom bij uitstek de mensen die andere activiteiten kunnen gaan oppakken. Dit kan ook een bredere economische basis geven aan het landelijk gebied. Op voorwaarde dat deze activiteiten de overige agrarische bedrijven in de omgeving niet hinderen in de bedrijfsvoering is een verbreding van functies ook gunstig voor de agrarische sector, deze bedrijven zullen waarschijnlijk minder gaan concurreren om schaarse productiemiddelen en productierechten.

Milieuvriendelijk produceren staat los van verschillen in passend vakmanschap. Het is een algemene eigenschap die vraagt om het verwerken van veel informatie. Nieuwe inzichten moeten zich snel kunnen verspreiden. Automatisering, management-programma's en vaktechnische cursussen staan sterk in de belangstelling van de mensen met veel aandacht voor het milieu.

10 Marktoriëntatie

10.1 Interesse voor inkomsten uit natuur en landschap

Tijdens de interviews is gevraagd of men uit bedrijfseconomisch oogpunt interesse heeft voor producten die veel met natuur en landschap te maken hebben (tabel 30).

Tabel 30 Interesse voor natuur en landschap uit bedrijfseconomisch oogpunt

Nee, dat spreekt mij totaal niet aan. Natuur en landschap betekenen voor het bedrijf geen perspectief maar vooral hinder en schade. Ze kosten tijd en geld.	23%
Ik sta er neutraal tegenover en wil het houden zoals het is. Want natuur en landschap zijn voor mij nauwelijks een probleem, maar leveren volgens mij ook niets op.	58%
Ja, natuur en landschap kan bedrijfseconomisch een interessante tweede tak worden.	20%

De vraag over interesse voor natuur en landschap uit bedrijfseconomisch oogpunt hebben we gerelateerd aan de verschillende initiatieven voor natuur en landschap. Op deze manier kan duidelijk gemaakt worden aan welke activiteiten men denkt als het gaat om natuur en landschap als tweede tak. Het blijkt dat interesse voor natuur en landschap als tweede tak samengaat met interesse voor een breed scala aan initiatieven, namelijk: het instandhouden van landschapselementen, milieucoöperaties, het uitvoeren van groenonderhoud, biologische landbouw, beheersovereenkomsten, randen- en houtwallenovereenkomsten en professioneel beheer.

Voor deze initiatieven bestaat dus bij een bepaalde groep interesse uit bedrijfs-economisch oogpunt (voor de mate van interesse voor deze initiatieven: zie hoofdstuk 8). Anders ligt het voor privé-initiatieven, geriefhout en gezamenlijke zorg: deze activiteiten zijn minder afhankelijk van bedrijfseconomische afwegingen. Andere motieven spelen hierbij een belangrijke rol: als de boer voldoende oog voor de natuur heeft en als de bedrijfsvoering niet wordt geschaad zullen deze activiteiten op de meeste bedrijven een plekje kunnen vinden.

Ook voor verkoop aan terreinbeherende organisaties bestaat een samenhang, met vernieuwers valt hier eerder over te praten. Hieruit mag niet het beeld ontstaan dat mensen die geïnteresseerd zijn in zorg voor natuur en landschap (die wij de vernieuwers hebben genoemd) toch geen toekomst voor het bedrijf zien en daarom bereid zijn grond te verkopen aan terreinbeherende organisaties. Opvallend is namelijk dat onder de 7 mensen die willen verkopen aan terreinbeherende organisaties zich geen enkele afbouwer bevindt: van deze 7 willen 4 personen het bedrijf (elders) uitbreiden, 2 personen willen een aanvullende tak opzetten en 1 persoon wil de agrarische productie combineren met inkomsten van buiten het bedrijf. Verkoop van grond is voor hen allen een manier om het bedrijf aan te passen aan de ideeën die men heeft voor de toekomst.

Interesse voor recreatie en toerisme neemt in dit verband een aparte plaats in. Dit is niet afhankelijk van de marktoriëntatie, maar vooral van de instelling van de boer en het gezin: het is alleen geschikt voor de mensen die de sociale consequenties willen aanvaarden.

In het vorige hoofdstuk is geconstateerd dat er een verband bestaat tussen de doelgroepindeling voor natuur en landschap en de vaardigheden die men als vakman belangrijk vindt. Aangezien de vraag over interesse voor natuur en landschap als tweede tak gebruikt is om deze doelgroepindeling te construeren is het niet verwonderlijk dat ook hier een verband met de combinaties van vaardigheden gevonden is. Mensen met interesse voor natuur en landschap als tweede tak hebben vaak brede combinaties van vaardigheden als ideaalbeeld. Voor de betekenis hiervan volstaan we nu met een verwijzing naar paragraaf 8.3.

10.2 Mogelijkheden

Aan de mensen die aangaven interesse te hebben is gevraagd aan welke mogelijkheden voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer zij hierbij denken. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen twee varianten:

- 1 Gescheiden van de overige cultuurgrond die voor optimale agrarische productie bestemd blijft. Dan gaat het om de volgende mogelijkheden:
 - beheersovereenkomsten,
 - prestatiebeloning (premie op zeldzame soorten),
 - onderhoud van bossen en natuurterreinen,
 - bosaanplant,
 - kamperen bij de boer.
- 2 Natuur en landschap kan bedrijfseconomisch interessant zijn, maar samen met een aanpassing van de productie. Het gaat om de volgende mogelijkheden:
 - speciale natuur- en diervriendelijke producten maken (streekproducten met keurmerk e.d.),
 - verkoop van producten op de boerderij,
 - biologische landbouw,
 - beheersovereenkomsten voor alle grond.

Voor de 16 personen met interesse voor natuur en landschap uit bedrijfseconomisch oogpunt is weergegeven aan welke concrete mogelijkheden men denkt (tabel 31).

Tabel 31 Rangorde op welke manier 16 personen bedrijfseconomische mogelijkheden zien voor natuur en landschapsbeheer

15	beheersovereenkomsten
7	onderhoud natuurterreinen
7	bosaanplant
6	prestatiebeloning
4	kamperen bij de boer
4	verkoop aan huis
3	beheersovereenkomsten op alle grond
3	speciale producten
2	biologische landbouw

Opvallend is dat voor mogelijkheden om bedrijfseconomisch voordeel te halen uit natuur en landschap, men meestal denkt aan vormen die gescheiden zijn van de agrarische productie. Vooral de populariteit van beheersovereenkomsten valt op. Beheersovereenkomsten hebben relatief weinig effect op de bedrijfsorganisatie en op de overige werkzaamheden op het bedrijf. Bovendien zijn ze gebaseerd op zekerheid van betaling en op een redelijke vergoeding. Ook een aantal andere mogelijkheden scoort nog redelijk, zolang ze niet teveel aanpassingen vragen en het risico beperkt blijft.

10.3 Ideaalbeeld

Tot slot is met betrekking tot de marktorientatie gevraagd welke economische activiteiten de spil van het ondernemerschap en het gezinsinkomen gaan vormen. Gevraagd is een voorkeur uit spreken over een aantal mogelijkheden (tabel 32).

Tabel 32 Gewenste combinatie van economische activiteiten die de spil van het ondernemerschap en gezinsinkomen gaan vormen (in % van het totale aantal respondenten)

alleen gangbare landbouw	61
agrarische productie en natuurbeheer	11
agrarische productie met inkomsten van buiten het bedrijf	14
agrarische productie met neveninkomsten op het bedrijf	5
nog bredere combinaties van inkomsten	9

De vernieuwers duidelijk wijken af van de andere twee doelgroepen als het gaat om opvattingen over de toekomstige spil van het ondernemerschap en het gezinsinkomen (tabel 33). De optimaliseerders en de status quo-groep zien over het algemeen alleen inkomsten van buiten het bedrijf als alternatief voor inkomsten uit de gangbare landbouw. De vernieuwers zoeken het echter niet in deze combinatie, zij hebben meer belangstelling voor diverse inkomstenbronnen op het bedrijf. Zij kunnen door deze voorkeur voor bredere combinaties tot de heterogene groep van plattelandsvernieuwers gerekend worden.

Tabel 33 Gewenste inkomstenbronnen van drie doelgroepen (in % van totaal aantal)

	Optimaliseerders	Status quo	Vernieuwers
Alleen uit gangbare landbouw	76,9	76,5	11,1
Ook uit natuurbeheer	3,8		38,9
Met inkomsten van buiten het bedrijf	19,2	17,6	
Met neveninkomsten op het bedrijf		5,9	11,1
Nog bredere combinaties			38,9

Er is geen verband gevonden met de doelgroepindeling met betrekking tot milieu. De aandacht die besteed wordt aan het milieu hangt niet of in ieder geval niet sterk samen met opvattingen over welke economische activiteiten de spil van het ondernemerschap en het gezinsinkomen gaan vormen. Het is dus niet zo dat mensen met belangstelling voor andere inkomstenbronnen op dat punt duidelijk verschillen van boeren die alleen belangstelling hebben voor inkomsten uit de gangbare agrarische productie.

Uit nadere analyse is echter gebleken dat er wel een verband bestaat tussen belangstelling voor de verschillende inkomstenbronnen en het mineralenbeheer. Mensen die alleen belangstelling hebben voor inkomsten uit de gangbare landbouw en de mensen die dit willen combineren met neveninkomsten op het bedrijf besteden het meeste aandacht aan het mineralenbeheer (tabel 34). Voordat hier conclusies uitgetrokken kunnen worden, moet nader geanalyseerd worden in hoeverre mineralenbeheer een bijzondere positie inneemt binnen de aandacht voor het milieu, en moet nader bekeken worden aan welke neveninkomsten op het bedrijf precies wordt gedacht

Tabel 34 Relatie tussen mineralenbeheer en inkomstenbronnen (%)

	Alleen gangbare landbouw	Ook uit natuur- beheer	Ook van buiten het bedrijf	Neven- inkomsten	Bredere combinaties op het bedrijf	Totaal
Niet van toepassing		11,1				1,3
Geen aandacht			9,1			1,3
Weinig aandacht	16,7	44,4	9,1	25,0	42,9	21,5
Normaal aandacht	41,7	33,3	72,7	25,0	42,9	44,3
Extra veel aandacht	41,7	11,1	9,1	50,0	14,3	31,6
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

10.4 Conclusies

Op dit moment is er een heel beperkte markt voor milieuvriendelijke producten. Uit andere onderzoeken blijkt dat de consument eerder onderscheid maakt naar producten op grond van kwaliteit en identiteit van een product dan door milieuvriendelijkheid. Dat laatste zou vanzelfsprekend moeten zijn.

Een bepaald deel van de boeren (ongeveer 40%) is op zoek naar neveninkomsten op of buiten het bedrijf. De inkomsten uit de gangbare agrarische productie lopen terug, maar een baan buiten het bedrijf is vaak niet het aantrekkelijkst. Deze mensen oriënteren zich breed op mogelijke inkomstenbronnen. De vernieuwers zijn hier het voorbeeld bij uitstek: slechts 11% kiest voor inkomsten uit alleen de gangbare landbouw. Bijna 40% van hen denkt aan natuurbeheer als aanvullende inkomstenbron, een evengroot aantal aan nog bredere combinaties.

11 Bedrijfsmanagement

11.1 Sterke kanten van de boer

Tijdens de interviews is gevraagd wat men als de sterke kanten van het bedrijf beschouwt (tabel 35).

Tabel 35 Sterke kanten van het bedrijf als percentage van totaal aantal respondenten

Alles dat samenhangt met het netjes en effectief uitvoeren van het werk: technisch sterk, een echte vakman	50
Alles dat samenhangt met het organiseren en het op elkaar afstemmen van de werkzaamheden: een echte manager	35
Alles dat te maken heeft met het goed reageren op ontwikkelingen buiten het bedrijf: een echte ondernemer	15

Het blijkt lastig te zijn om aan te geven op welke punten de drie doelgroepen zich van elkaar onderscheiden (tabel 36). Er zijn weinig significante verbanden te leggen met andere variabelen. De echte ondernemers wijken wat betreft de plannen voor bedrijfsontwikkeling af van de vakmensen en de managers. Opvallend vaak zijn zij bezig met het opzetten van een aanvullende tak. Aan welke aanvullende takken hierbij gedacht moet worden kunt u lezen in paragraaf 12.1. Ook is het zo dat varkenshouders zich eerder dan rundveehouders als ondernemers beschouwen.

Tabel 36 Bedrijfskenmerken en sterke kanten van het bedrijf verdeeld over drie groepen boeren

	Vakman	Manager	Ondernemer
Land in eigendom (ha)	18,0	22,2	23,1
Stuks melkvee	32	26	32
Stuks jongvee	36	91	53
Quotum (kg)	225 900	172 800	231 700
Stuks vleesvarkens	211	213	253
Stuks fokzeugen	16	17	91
Neveninkomsten op het bedrijf (%)	6	9	9
Neveninkomsten van buiten het bedrijf (%)	13	22	6
Totaal neveninkomsten (%)	19	31	15
Leeftijd	48	42	48
Ouder dan 50, geen opvolger (%)	16	6	0

- Uit de bedrijfs- en persoonskenmerken ontstaan de volgende portretten:
- De vakman heeft een relatief klein bedrijf, maar een intensieve bedrijfsvoering. De agrarische productie wordt optimaal uitgebalanceerd, de kunst is met een

- relatief klein bedrijf zo goed mogelijke resultaten te behalen.
- De manager heeft vaak een iets groter bedrijf en relatief vaak inkomsten van buiten het bedrijf. De bedrijfsvoering is vaak minder intensief, de kunst is de drukke werkzaamheden op elkaar af te stemmen.
 - Bij de ondernemer staat investeren centraal. Het bedrijf is relatief groot. Men is opvallend vaak bezig met het opzetten van een aanvullende tak (zie hoofdstuk 12).

Er blijkt een samenhang te zijn tussen de doelgroepindeling met betrekking tot milieu en de vraag wat men als de sterke punten van het bedrijf beschouwt. De ondernemers blijken meer dan de managers of de vakmensen aandacht te besteden aan het milieu. Hier zou bedrijfstype als storende variabele kunnen werken: varkenshouders zeggen meer dan rundveehouders aandacht te besteden aan het milieu en beschouwen zichzelf vaker als ondernemer. Het blijkt bovendien dat de ondernemers, die dus het hoogst scoren op de aandacht voor het milieu, het gemakkelijkst bereikt worden door de gebiedscoördinator van het landbouwstimuleringsproject.

Voor wat betreft de samenhang met de doelgroepindeling met betrekking tot natuur en landschap zijn geen duidelijke relaties gevonden.

11.2 Conclusies

Als sterk punt van het bedrijfsmanagement wordt het reageren op ontwikkelingen buiten het bedrijf relatief weinig genoemd. Boeren beschouwen zich veel vaker als vakmensen en ook nog vaker als manager of regelaar op het eigen bedrijf. De ontwikkelingen buiten het bedrijf worden echter steeds complexer en grijpen vaak diep in de bedrijfsvoering in. De vertaling van de ontwikkelingen buiten het bedrijf naar de bedrijfsvoering wordt in belangrijke mate verzorgd door een netwerk aan instellingen rondom het agrarische bedrijf. Het landbouwstimuleringsproject bereikt de groep van ondernemende boeren, die het reageren op externe ontwikkelingen als hun sterke punt noemen, in de praktijk ook daadwerkelijk. Maar voor het natuur- en landschapsbeleid geldt dit niet: daar ontbreekt een samenhang met de managementkwaliteiten van de boer.

12 Bedrijfsontwikkeling

12.1 Plannen voor bedrijfsontwikkeling

Tijdens de interviews is gevraagd welke plannen men heeft voor de toekomstige ontwikkeling van het bedrijf (tabel 37). Het percentage dat het bedrijf wil vergroten is opvallend hoog. Hierbij moet aangetekend worden dat op dit punt de steekproef mogelijk een vertekend beeld geeft van de landbouw in Noordoost-Twente. Een aanzienlijk deel van de mensen die afvielen voor dit onderzoek wilde niet meedoen, omdat zij dachten aan ophouden of afbouwen. De interviewgegevens zeggen dan ook vooral iets over de boeren die actief blijven in de agrarische sector.

Tabel 37 Plannen voor bedrijfsontwikkeling (in %)

Ophouden	3
Afbouwen	6
Bijblijven	21
Specialiseren	1
Vergroten	53
Aanvullende tak	11
Omschakelen	1
Inkomsten van buiten de landbouw	4

Opvallend is ook dat specialiseren niet populair is: een groot aantal boeren combineert de melkveehouderij met varkenshouderij en zal als het even kan deze combinatie blijven volhouden (van de graasdierbedrijven heeft in deze enquête 44% varkenshouderij als neventak!). Wel is het waarschijnlijk zo dat men zich bij de investeringsbeslissingen voornamelijk beperkt tot één van de takken.

Aanvullende takken die ontwikkeld worden zijn:

- akkerbouw (melkveehouderij kan niet uitgebreid worden, terwijl men over goede esgrond beschikt),
- minicampings (3 personen),
- landschapsonderhoud (uitvoering voor Overijssels Landschap),
- verkoop aan huis van vlees, afkomstig van dier- en milieuvriendelijk gehouden varkens,
- kweken en in grote partijen verkopen van coniferen,
- afmesten van eigen biggen,
- zuivelboerderij.

Deze aanvullende takken zijn dus zeer uiteenlopend.

De boeren laten zich in dit hoofdstuk van een optimistische kant zien. Zoals eerder gezegd zijn de mensen die het bedrijf willen afbouwen in deze steekproef waarschijnlijk ondervertegenwoordigd, maar ondanks dat blijkt het aantal mensen met vertrouwen in de toekomst hoog te zijn. Slechts 4% van de geïnterviewden geeft aan het zoeken naar een aanvullend inkomen van buiten de landbouw nu al in bedrijfsplannen te vertalen. De rest is er blijkbaar van overtuigd voorlopig nog voldoende inkomen uit het bedrijf te kunnen halen. Dit effect komt in veel onderzoek terug:

mensen schatten hun eigen positie optimistischer in dan die van collega's. In de toekomstanalyses van beleidsmakers en onderzoekers wordt vaak gesteld dat het aantal agrarische bedrijven snel terug zal lopen. Dit beeld klopt niet met de uitspraken van de geïnterviewde boeren. Waarschijnlijk nemen ook voorlichters en boekhouders bij het maken van een bedrijfsdoorlichting regelmatig dezelfde discrepantie waar.

12.2 Relatie met huidige bedrijfskenmerken

In deze paragraaf worden de relaties tussen enerzijds plannen voor de bedrijfsontwikkeling en anderzijds persoons- en bedrijfskenmerken verkend.

De bedrijven met veel grond en met veel melkquotum willen over het algemeen blijven groeien. Voor kleinere bedrijven is het beeld veel diverser. Als voorbeeld wordt bedrijfsontwikkeling in tabel 38 uitgezet tegen de hoeveelheid melkquotum; voor de hoeveelheid grond en de hoeveelheid melkkoeien komen soortgelijke verdelingen voor. Bij een gering melkquotum komen minder vaak initiatieven voor tot bedrijfsontwikkeling. De middencategorieën denken vooral aan een aanvullende tak op het bedrijf.

Tabel 38 Plannen voor bedrijfsontwikkeling en grootte van het melkquotum (in %)

Bedrijfsontwikkeling	Melkquotum				Totaal
	Tot 200 ton (27,3%)	200–300 ton (25,5%)	300–400 ton (20,0%)	400 ton en meer (27,3%)	
Ophouden	6,7	7,1			3,6
Afbouwen	13,3	7,1			5,5
Bijblijven	40,0	14,3	9,1	6,7	18,2
Specialiseren				6,7	1,8
Vergroten	26,7	50,0	63,6	86,7	56,4
Aanvullende tak		21,4	27,3		10,9
Inkomsten van buiten de landbouw	13,3				3,6
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Voor de 40 vleesvarkenshouders geldt een minder duidelijk verband tussen bedrijfsgrootte (in aantal varkens) en de plannen voor bedrijfsontwikkeling (tabel 39). Van de 15 fokzeugenhouders in de enquête is niemand van plan deze tak af te bouwen. De opties die gekozen worden zijn bijblijven, vergroten of een aanvullende tak beginnen. Naarmate de bedrijven meer fokzeugen hebben wordt vaker gekozen voor het vergroten van het bedrijf.

Tabel 39 Plannen voor bedrijfsontwikkeling en aantal vleesvarkens (in %)

Bedrijfsontwikkeling	Aantal vleesvarkens			Totaal
	Tot 100 (10%)	100–500 (55%)	500 of meer (35%)	
Opbouden		4,5		2,5
Bijblijven	25,0	27,3	7,1	20,0
Vergroten	75,0	50,0	78,6	62,5
Aanvullende tak		9,1	7,1	7,5
Omschakelen			7,1	2,5
Inkomsten van buiten de landbouw		9,1		5,0
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

Er zijn gemiddelden berekend voor een aantal indicatoren van de bedrijfsomvang (tabel 40). Deze zijn berekend voor die bedrijven waarvoor de indicator relevant is: bedrijven zonder melkquotum zijn niet meegenomen bij de berekening van het gemiddelde melkquotum per bedrijf. Deze gemiddelden zijn berekend voor de uiteenlopende richtingen waarin een bedrijf zich kan ontwikkelen. De gemiddelde leeftijden en de gemiddelden voor inkomstenbronnen buiten de normale agrarische productie zijn hierbij ook van betekenis (tabel 41). In paragraaf 12.3 volgt per richting van de bedrijfsontwikkeling een beschrijving van de bedrijfskenmerken.

Tabel 40 Indicatoren voor gemiddelde bedrijfsomvang per ontwikkelingsrichting

Plannen voor bedrijfsontwikkeling	Aantal bedrijven	Aantal ha's in eigen-dom	Aantal melk-koeien	Melk-quotum	Aantal vlees-varkens	Aantal fok-zeugen
Ophouden	2	21,0	35	200	270	–
Afbouwen	5	10,6	25	175	–	–
Bijblijven	17	15,4	32	212	468	30
Specialiseren	1	40,0	75	600	–	–
Vergroten	43	24,3	54	366	422	167
Aanvullende tak	9	19,7	50	278	507	217
Omschakelen	1	17,0	–	–	1.000	–
Inkomsten van buiten de landbouw	3	13,0	30	155	168	–

Tabel 41 Bedrijfskenmerken en de ontwikkelingsrichting

Plannen voor bedrijfsontwikkeling	Aantal bedrijven	Leeftijd bedrijfs-hoofd	Nevenin-komsten op het bedrijf (%)	Inkomsten van buiten het bedrijf (%)	Totaal, in-komsten niet uit gangbare landbouw (%)
Ophouden	2	38	0	48	48
Afbouwen	5	67	30	18	48
Bijblijven	17	47	6	29	35
Specialiseren	1	60	0	0	0
Vergroten	43	43	3	9	12
Aanvullende tak	9	46	13	8	21
Omschakelen	1	24	0	0	0
Inkomsten van buiten de landbouw	3	42	30	27	27 57

12.3 Redenen voor bedrijfsontwikkeling

Als aanvulling op de vraag naar plannen voor bedrijfsontwikkeling is gevraagd wat de redenen zijn voor deze plannen. Dit was een open vraag. Achteraf is nagegaan welke motieven uit de antwoorden kwamen. Per respondent zijn meerdere redenen mogelijk (tabel 42). Samen met de gevonden relaties met persoons- en bedrijfskenmerken geven deze motieven inzicht in de redenen waarom gekozen wordt voor een bepaalde bedrijfsontwikkeling. Per ontwikkelingsrichting wordt nu besproken welke bedrijfskenmerken en welke motieven karakteristiek zijn.

Tabel 42 Motieven met betrekking tot de bedrijfsontwikkeling

Motief	Kenmerkende uitspraken	Aandeel (%)
1 Economisch	Levensvatbaar bedrijf, aanvaardbaar inkomen	86
2 Mentaal	ligt mij niet, ik hoef niet meer zo nodig, zo wil ik niet boeren.	25
3 Plezier in het werken/arbeidsvoldoening	Daar heb ik minder aardigheid in.	12
4 Bedrijfstechnisch en -organisatorisch	De stallen zijn verouderd, arbeidspiek in de zomer terwijl het in de winter rustig is.	10
5 Milieu	We krijgen dan voor de mestafzet een gesloten bedrijf, dat wil de maatschappij graag van ons, we willen er geen smeerbeel van maken.	10
6 Sociaal	Privacy, gezin, geen vreemden op het erf, leuke contacten.	10
7 Natuur en landschap	Landschap behouden, het moet hier geen polder worden.	7
8 Financieel/ver-goeding	Subsidies, financiële compensatie.	6
9 Zelfstandigheid, vrijheid	Te veel gebonden aan het bedrijf, te veel regeltjes en eisen.	5

- *Ophouden (2 bedrijven)*: Opvallend is dat bij deze ontwikkelingsrichting de bedrijfsgrootte zeker niet klein te noemen is. Deze boeren zijn relatief jong, maar de afhankelijkheid van inkomsten van buiten het bedrijf is groot. De verklaring hiervoor is dat men niet uit vrije keus aan ophouden denkt, maar door de omstandigheden gedwongen wordt. Ziekte, arbeidsongeschiktheid, privé-omstandigheden en dergelijke zijn redenen om met het bedrijf op te houden.
- *Afbouwen (5 bedrijven)*: Voor de afbouwers spelen vooral de mentale motieven. Het gaat hier om bedrijfshoofden van 50 jaar of ouder zonder opvolger. Het betreft voornamelijk kleine graasdierbedrijfjes. De ervaring in Twente leert dat dergelijke bedrijfjes nog jarenlang op een lager pitje blijven doorgaan. Vaak heeft men nog andere inkomstenbronnen.
- *Bijblijven (17 bedrijven)*: Voor de mensen die willen bijblijven spelen er vooral economische motieven, maar vaak in combinatie met financiële en mentale motieven. Vergroten van het bedrijf is volgens hen bedrijfseconomisch niet verantwoord of zij willen ‘niet voor de bank gaan werken’. De bedrijfshoofden zijn slechts iets ouder dan gemiddeld en zullen dus vaak nog jarenlang blijven boeren. Deze bedrijven zijn kleiner dan gemiddeld en zullen het van de kostenbesparing moeten hebben. In deze groep komen relatief veel nevenberoepslandbouwers voor.
- *Specialiseren (1 bedrijf)*: Slechts één persoon koos voor deze ontwikkelingsrichting, maar wij denken dat zijn situatie wel een goed beeld geeft waarom men voor specialiseren zal kiezen. Het was een wat groter bedrijf, waar de belangrijkste tak in principe groot genoeg is voor een levensvatbaar bedrijf. De andere tak vergde veel investeringen (stallen, milieu) en wordt daarom afgestoten. Bedrijfstechnische motieven spelen bij deze ontwikkelingsrichting een centrale rol.
- *Vergroten (43 bedrijven)*: De boeren die het bedrijf willen vergroten noemen voornamelijk economische redenen: schaalvergroting is volgens velen noodzakelijk voor het voortbestaan van het bedrijf en voor het behalen van een aanvaardbaar inkomen. Zij zijn vrij jong, hebben relatief grote bedrijven en halen weinig inkomsten uit andere bronnen dan de agrarische productie.
- *Aanvullende tak (9 bedrijven)*: Bij deze ontwikkelingsrichting komen relatief veel grotere varkenshouders voor. Een reeks motieven speelt mee bij de keus voor een specifieke aanvullende tak.
- *Omschakelen (1 bedrijf)*: Slechts één bedrijfshoofd koos voor deze ontwikkelingsrichting, en dan met name omdat het door bedrijfsverplaatsing mogelijk was om een geheel nieuw bedrijf op te zetten.
- *Inkomsten van buiten de landbouw (3 bedrijven)*: Het gaat hier om relatief jonge mensen met kleine bedrijven. Op dit moment halen ze al een deel van het gezinsinkomen uit neveninkomsten op het bedrijf of uit inkomsten van buiten het bedrijf.

Opvallend is dat er weinig verbanden bestaan tussen de plannen voor bedrijfsontwikkeling en de doelgroepindeling voor natuur en landschap. Wel is het zo dat de bijblijvers vaak in de status quo-groep aan te treffen zijn. De drie mensen die kiezen voor inkomsten van buiten de landbouw horen bij de doelgroep van de vernieuwers.

Wanneer men echter wat meer gedetailleerd gaat kijken, namelijk of de plannen voor bedrijfsontwikkeling samenhangen met concrete initiatieven, dan zijn er soms enige verbanden te ontdekken (tabel 43). Mensen die bezig zijn met een aanvullende tak of denken aan inkomsten van buiten de landbouw hebben relatief veel interesse in biologische landbouw, recreatie en toerisme en het instandhouden van landschapselementen. Blijkbaar denkt men aan deze initiatieven als men op zoek is naar andere inkomstenbronnen.

Tabel 43 Initiatieven en bedrijfsontwikkeling

Bedrijfsontwikkeling	Initiatieven
Ophouden	
Afbouwen	
Bijblijven	
Specialiseren	
Vergroten	
Aanvullende tak	biologische landbouw, recreatie en toerisme, landschapselementen aanleggen en onderhouden
Omschakelen	
Inkomsten van buiten de landbouw	biologische landbouw, recreatie en toerisme, landschapselementen aanleggen en onderhouden

De interesse voor initiatieven als gezamenlijke zorg, privé-initiatieven en randen- en houtwallenovereenkomsten hangt niet duidelijk samen met de plannen voor de bedrijfsontwikkeling. Voor gezamenlijke zorg en voor privé-initiatieven komt dit waarschijnlijk omdat deze initiatieven niet concurreren met de agrarische productie maar ook geen geld opleveren: interesse voor deze initiatieven hangt niet samen met een strategische keuze van de boer met betrekking tot natuur en landschap. De interesse voor randen- en houtwallenovereenkomsten is ook onafhankelijk van de plannen voor bedrijfsontwikkeling, de interesse van boeren die het bedrijf willen vergroten wijkt niet af van de andere groepen boeren. Blijkbaar is een dergelijke overeenkomst inpasbaar in de verschillende opties voor bedrijfsontwikkeling.

Er bestaat een sterk verband tussen de plannen voor de bedrijfsontwikkeling en de aandacht die aan het milieu besteed wordt: mensen die het bedrijf niet verder ontwikkelen (ophouden, afbouwen of bijblijven) besteden weinig aandacht aan het milieu. Zij hebben geen interesse voor een groenlabelstal en weinig interesse in geïntegreerde onkruidbestrijding. Van bedrijfsdoorlichting wordt vooral gebruik gemaakt door mensen die het bedrijf willen vergroten of plannen hebben voor een aanvullende tak. Studieclubs en mineralenboekhouding zijn vooral voor de mensen die het bedrijf in de huidige richting willen uitbreiden.

12.4 Voorgenomen investeringen

Tijdens de interviews is gevraagd of men belangrijke nieuwe investeringen in gedachten heeft. Hieruit bleek dat 80% plannen heeft voor investeringen, 20% is terughoudend met investeringen. Vervolgens is gevraagd aan welke concrete investeringen men denkt (tabel 44).

Tabel 44 Voorgenomen investeringen (in % van de respondenten)

Grond	49
Staltype of stalaanpassingen	47
Automatisering	44
Melkquotum	44
Meerfasenvoeding	33
Kunstmestdoseerder of kantstrooiplaat	26
Ammoniakreductie	22
Waterbesparing	20
Verbetering van het land	17
Machines	16
Andere gebouwen	15
Mineralenreductie	10
Energiebesparing	10
Geïntegreerde onkruidbestrijdingsapparatuur	9
Wildredder	7

De helft wil investeren in grond, hoewel een belangrijk deel van deze mensen zegt alleen te zullen kopen als in de buurt iets vrij komt. Buurmans grond is erg gewild. Ook in staltype of in stalaanpassingen zijn de komende tijd veel investeringen te verwachten. Hierbij gaat het vaak om de stal aan te passen aan de eisen van deze tijd, met name op het gebied van ammoniakuitstoot, welzijn en arbeidscomfort. Door ontwikkelingen in ammoniakuitstootbeperkende maatregelen en door het ammoniakreductieplan zijn veel varkenshouders bezig met uitbreiding (zie ook tabel 45). Bij automatisering moet men denken aan boekhoud- en managementprogramma's, maar vooral ook aan geautomatiseerde klimaatbeheersing in varkensstallen, voercomputers e.d. Hoewel veel mensen van mening zijn dat de prijzen voor melkquotum zo hoog zijn dat het bedrijfseconomisch vaak niet uit kan, blijft men met oog op de ontwikkeling van het bedrijf geïnteresseerd in het bijkopen van quotum. Meerfasenvoeding (het verstrekken van de juiste krachtvoersoort aan het juiste dier) ziet men als een goede mogelijkheid om efficiënter met de mineralen om te gaan. Zowel in de melkveehouderij, waar hoogproductieve koeien rijker voer krijgen aangeboden, als in de varkenshouderij heeft dit nog potenties.

Een redelijk aantal boeren denkt met een kunstmestdoseerder of kantstrooiplaat te kunnen bezuinigen op het kunstmestgebruik. Bij ammoniakreductie moet gedacht worden aan mestaanwendingsapparatuur (bijvoorbeeld bouwlandinjecteur) of aan luchtwassers om ammoniak uit de ventilatielucht te wassen. Waterbesparing krijgt de nodige aandacht, ook omdat gemorst water in de mestkelder verdwijnt en de transportkosten van mest daardoor onnodig verhoogd worden. Bij verbetering van het land gaat het voornamelijk om drainage, maar soms ook om het verplaatsen van houtwallen en dergelijke. Vooral op het gebied van voederverstrekking wordt het machinepark uitgebreid, het gaat dan om voermengwagens en dergelijke. Investe-

ringen in gebouwen anders dan stallen worden niet zo vaak gedaan. Mogelijkheden voor mineralenreductie die nog niet aan bod zijn gekomen zijn bijvoorbeeld de weeginstallaties voor voer en kunstmest. Energiebesparing heeft betrekkelijk weinig aandacht, evenals investeringen in geïntegreerde onkruidbestrijdingsapparatuur. Wellicht kan geïntegreerde onkruidbestrijding beter gezamenlijk of via de loonwerker aangepakt worden.

Ook de wildredders scoren laag; veel boeren kunnen ook via de jagers een wildredder krijgen. Bovendien vindt een flink aantal mensen het onpraktisch werken. Een geïnterviewde gaf de tip een wildredder te gebruiken die werkt met ultrasone geluidsgolven.

Tabel 45 Interesse voor investeringsmogelijkheden voor zowel varkens- als rundveehouders (in %)

Investerings	Graasdierhouders	Hokdierhouders	Diercombinaties
Terughoudend met investeren	19	18	13
Grond	57	46	25
Staltype of stalaanpassingen	42	72	63
Automatisering	37	64	75
Meerfasenvoeding	35	46	13
Overige maatregelen mineralenreductie	9	18	13
Ammoniakreductie	19	46	13
Energiebesparing	7	18	25
Waterbesparing	19	18	13

Wanneer we kijken naar de investeringen tussen verschillende bedrijfstypen (tabel 45) is het algemene beeld, dat er in de varkenshouderij relatief meer geïnvesteerd gaat worden dan in de melkveehouderij. In de melkveehouderij gaat de aandacht vooral uit naar een voorzichtige uitbreiding van het melkquotum en de hoeveelheid grond, daarnaast is de aandacht gericht op kostenbesparing en het verfijnen van het mineralenbeheer, onder andere door middel van preciezer voeren (zie tabel 44). De wat grotere varkenshouders zijn druk bezig met uitbreiding van het aantal dierplaatsen.

12.5 Ontwikkelen van kennis en vaardigheden

Van niet te onderschatten belang voor de ontwikkeling van de agrarische sector zijn de kennis en de vaardigheden van de agrarische ondernemer. De ontwikkelingen in technologie, in het beleid en op de markt gaan zo snel dat er constant bijgeleerd moet worden. Het is dan ook zeer positief dat 80% van de geïnterviewden positief antwoordde op de vraag of men van plan is de kennis en vaardigheden verder te ontwikkelen.

Het antwoord op deze vraag hangt samen met een groot aantal andere variabelen uit de enquête. Op deze manier valt een portret te maken van de boeren die niet van plan zijn kennis en vaardigheden verder te ontwikkelen. Deze groep heeft vaak ook andere inkomsten dan alleen uit de agrarische productie: 53% van deze groep haalt meer dan een kwart van het gezinsinkomen van buiten het bedrijf, 27% haalt meer dan een kwart van het gezinsinkomen uit neveninkomsten op het bedrijf. Men is vooral geïnteresseerd in inkomsten van buiten het bedrijf en combinaties van inkomstenbronnen. Over het algemeen gaat het om graasdierbedrijven met weinig grond en weinig melkvee. Er is een sterke samenhang met de aandacht voor het milieu: 71% van de mensen die niet van plan zijn kennis en vaardigheden verder te ontwikkelen zitten in de categorie met de minste aandacht voor het milieu. Ook andere bedrijfshoofden zonder opvolger zien meer af van kennisontwikkeling (tabel 46).

Tabel 46 Kennisontwikkeling en leeftijd in procenten

Leeftijd	Kennisontwikkeling		Totaal
	ja (80,5%)	nee (19,5%)	
Jonger dan 50 jaar	75,8	46,7	70,1
Ouder dan 50, met opvolger	21,0	13,3	19,5
Ouder dan 50, geen opvolger	3,2	40,0	10,4
Totaal	100,0	100,0	100,0

Mensen die de kennis niet verder ontwikkelen kenmerken zich door een bedrijfsstrategie die gericht is op blijven (zie tabel 47). Voor de meeste activiteiten van het landbouwstimuleringsproject heeft deze groep met als keuze blijven duidelijk minder interesse dan de overige boeren. Alleen voor geïntegreerde onkruidbestrijding geldt dit niet. Waarom niet is niet geheel duidelijk. Er is minder aandacht voor het milieu, er worden minder maatregelen genomen om milieuproblemen aan te pakken en er wordt in het algemeen minder geïnvesteerd. Ook heeft 80% van deze categorie geen contact gehad met de gebiedscoördinator. Van de groep die wel van plan is kennis en vaardigheden uit te breiden heeft slechts 13% geen contact gehad met de gebiedscoördinator.

Tabel 47 Bedrijfsontwikkeling en kennisontwikkeling

Bedrijfsontwikkeling		Kennisontwikkeling		Totaal
		ja (80,5%)	nee (19,5%)	
Ophouden	1	1,6	6,7	2,6
Afbouwen	2		26,7	5,2
Bijblijven	3	12,9	53,3	20,8
Specialiseren	4	1,6		1,3
Vergroten	5	66,1	6,7	54,5
Aanvullende tak	6	12,9		10,4
Omschakelen	7	1,6		1,3
Inkomsten van buiten	8	3,2	6,7	3,9
Totaal		100,0	100,0	100,0

Samenvattend kan een portret gemaakt worden van boeren die wel of niet van plan zijn kennis en vaardigheden verder te ontwikkelen (tabel 48). De laatste categorie kan problemen opleveren bij het uitvoeren van het milieubeleid. Zij zijn immers moeilijk te bereiken. Aan de andere kant is het de vraag in hoeverre men energie wil stoppen in het beïnvloeden van deze mensen. Daarvoor moet duidelijk zijn hoe groot het milieuprobleem bij deze mensen is. Als dit meevalt kan men er voor kiezen weinig energie aan deze groep te besteden, op den duur zullen zij immers toch uit de landbouw verdwenen zijn.

Tabel 48 Portret van boeren die wel en die niet aan verdere kennisontwikkeling willen doen

	Kennis verder ontwikkelen (80,5)	Kennis niet verder ontwikkelen (19,5%)
Neveninkomsten	nauwelijks neveninkomsten	meer dan een kwart van het gezinsinkomen komt niet uit de gangbare agrarische productie
Bedrijfstype	sterk uiteenlopend	graasdierbedrijven met weinig grond en weinig melkvee
Bedrijfsontwikkeling	vergroten	afbouwen, bijblijven
Aandacht voor het milieu	normaal tot veel aandacht	weinig aandacht
Leeftijd	relatief veel jongeren	relatief weinig jongeren
Opvolgingssituatie	meestal wel een opvolger	vaak geen opvolger
Activiteiten uit het landbouwstimuleringsproject	redelijke mate van interesse	minder interesse
Contact met gebiedscoördinator	ja	nee

Naar aanleiding van de vraag over plannen over de ontwikkeling van kennis en vaardigheden is ook gevraagd in welke vormen van kennisoverdracht men geïnteresseerd is. Dit leverde op dat 67% van de geïnteresseerden daarbij denkt aan demonstratiedagen, 55% aan cursussen en 43% aan studieclubs.

Wat betreft demonstratiedagen is een aanzienlijke groep geïnteresseerd in mestaanwending door de boer zelf. Mestaanwending zou volgens velen door de boeren zelf gedaan moeten worden (dus niet door de loonwerker), dan kan het in kleinere hoeveelheden en vaker, zodat het beter op de behoefte van het gras is afgestemd.

Veel mensen hebben belangstelling voor een computercursus, met name managementprogramma's staan in de belangstelling. Een aantal mensen wil een cursus over gewasbescherming gaan doen. Enkele andere ideeën: 'Organiseer's avonds een cursus mineralen' (voor mensen die overdag een baan hebben), 'De loonwerkers zouden een cursus zodebemesten moeten krijgen, zodat ze het niet kapot trekken waardoor je onkruid krijgt en ze moeten leren precies mineralen te geven.'

In het algemeen wil men graag in een studieclub een breed scala van onderwerpen aan de orde kunnen brengen. Voor melkveehouders is een studieclub specifiek voor grasland- of mineralenbeheer wel interessant, maar velen denken toch eerder aan een groep waarin allerlei onderwerpen ter sprake komen.

Zoals al eerder is opgemerkt, hangt de houding ten opzichte van kennisontwikkeling sterk samen met de aandacht voor het milieu. Omgaan met milieuaspecten is een belangrijk onderdeel van het agrarische productieproces geworden, waarbij een voortdurende ontwikkeling van kennis en vaardigheden nodig is. De meeste boeren beseffen dat, wil het bedrijf een toekomst hebben, ze veel aandacht aan het milieu en aan kennisontwikkeling moeten besteden. Voor de beleidsmakers geeft dit een aantal aanknopingspunten. Moeilijker is het om de groep te bereiken die weinig aan kennisontwikkeling doet. Zoals eerder in paragraaf 12.5 bleek, wil slechts een klein deel van deze categorie de agrarische productie verder ontwikkelen. Ook blijkt dat zij minder belang toekennen aan actoren uit het ketennetwerk agrarische productie (zie hoofdstuk 13). Afhankelijk van de omvang van de milieuproblematiek en de toekomstmogelijkheden van de bedrijven kan men wel of geen extra aandacht aan deze groep geven.

Er is specifiek gevraagd of men kennis en vaardigheden op het gebied van zorg voor natuur en landschap verder wil ontwikkelen: 13% antwoordde hier bevestigend op. Het verband met de doelgroepen met betrekking tot natuur en landschap is overduidelijk: de meerderheid van de vernieuwers en een enkele boer uit de status quo groep wil deze kennis en vaardigheden verder ontwikkelen.

Door deze vraag uit te zetten tegen de initiatieven voor natuur en landschap kan een beeld gekregen worden op welk gebied met kennis en vaardigheden wil ontwikkelen. Significante verbanden zijn gevonden met de meeste initiatieven. Alleen de interesse voor de privé-initiatieven, de gezamenlijke zorg en recreatie en toerisme houden geen verband met het willen ontwikkelen van kennis en vaardigheden over natuur en landschap. Wat de eerste twee initiatieven betreft: al vaker is betoogd dat de interesse voor deze initiatieven niet samenhangt met strategische keuzen met betrekking tot natuur en landschap. Hierbij is geen sprake van een afweging tussen aandacht voor natuur en landschap en aandacht voor de agrarische productie: het één hindert het ander nauwelijks.

12.6 Inpasbaarheid in de bedrijfsvoering

Bezwaren

Tijdens de interviews is de volgende vraag gesteld: Met veel boeren valt te praten over meer natuur en landschap op hun bedrijf. Maar er worden in de praktijk concrete bezwaren naar voren gebracht. Hoe staan u en uw gezin daar tegenover?

Van de geïnterviewden bleek 84% concrete bezwaren te hebben tegen meer natuur en landschapswaarden op het eigen bedrijf. Hier is verder op ingegaan door te vragen welke bezwaren men precies heeft. Later zijn de reacties op deze vraag gecategoriseerd.

Allereerst is het belangrijk om te weten welke boeren geen bezwaren hebben tegen meer natuur en landschap op hun bedrijf. Naar verwachting zouden dit vooral de vernieuwers moeten zijn. Dit blijkt ook zo te zijn gezien tabel 49.

Tabel 49 Bezwaren tegen meer natuur en landschap op het bedrijf en doelgroepen in %

	Optimaliseerders	Status quo	Vernieuwers	Totaal
ja	92,3	94,1	50,0	83,3
nee	7,7	5,9	50,0	16,7
Totaal	33,3	43,6	23,1	100,0

Mensen die geen bezwaren hebben tegen meer natuur en landschap op het bedrijf hebben meer neveninkomsten op het bedrijf en inkomsten van buiten het bedrijf. Op het gebied van concrete initiatieven onderscheiden ze zich doordat ze meer interesse hebben voor het instandhouden en aanleggen van hoogstamboomgaarden, geriefhout, en andere natuur en landschapselementen. Ook hebben zij relatief veel interesse voor recreatie en toerisme en de biologische landbouw.

In het vakmanschap hechten de mensen die geen bezwaren hebben tegen meer natuur en landschap op het bedrijf aan relatief brede combinaties van vaardigheden. Naast de vaardigheden die nodig zijn voor een optimale agrarische productie speelt een heel scala aan vaardigheden een rol (tabel 50).

Tabel 50 Passend vakmanschap en bezwaren tegen meer natuur en landschap op het bedrijf (in %)

Vaardigheden	Bezwaren		Totaal
	ja (87,0%)	nee (13,0%)	
Alleen optimale productie	64,2	20,0	58,4
Combinatie met andere vaardigheden	13,4	30,0	15,6
Met zorg voor het milieu	9,0		7,8
Met zorg voor natuur en landschap	7,5	10,0	7,8
Nog bredere combinaties	6,0	40,0	10,4
Totaal	100,0	100,0	100,0

Verder is gekeken of er ook een relatie bestaat tussen bezwaren tegen meer natuur en landschap en de oriëntatie op inkomstenbronnen (tabel 51).

Tabel 51 Inkomstenbronnen en bezwaren tegen meer natuur en landschap op het bedrijf (in %)

Inkomstenbronnen	Bezwaren		Totaal
	ja (87,0%)	nee (13,0%)	
Alleen uit gangbare landbouw	70,1	20,0	63,6
Ook uit natuurbeheer	9,0		7,8
Met inkomsten van buiten het bedrijf	14,9	10,0	14,3
Met neveninkomsten op het bedrijf	1,5	30,0	5,2
Nog bredere combinaties	4,5	40,0	9,1
Totaal	100,0	100,0	100,0

Mensen die geen bezwaren hebben tegen meer natuur en landschap op het bedrijf oriënteren zich vaak op inkomstenbronnen naast de agrarische productie. Inkomsten van buiten het bedrijf komen hierbij ook in beeld, maar opvallend is dat bij deze inkomstenbronnen de twee categorieën nauwelijks van elkaar afwijken. Bovendien is het niet zo dat mensen die geen bezwaren hebben expliciet kiezen voor inkomsten uit natuurbeheer als alternatief voor inkomsten uit de agrarische productie. Deze categorie oriënteert zich op een scala van alternatieven voor neveninkomsten op het bedrijf.

Soort bezwaren

Op de vraag of men concrete bezwaren heeft tegen meer natuur en landschap op het eigen bedrijf is doorgevraagd om er achter te komen welke bezwaren genoemd worden. Na afloop van de enquête zijn deze bezwaren door de onderzoekers gecategoriseerd. Het was mogelijk om meerdere bezwaren te noemen (tabel 52).

Tabel 52 Soorten bezwaren tegen meer natuur en landschap op het bedrijf

Bezwaren	Kenmerkende uitspraken	Percentage
Vrijheid, zelfstandigheid	'Als je iets plant, dan krijg je het er nooit meer uit' (door de regelgeving)	49
Economische bezwaren	tekort aan grond; grond is duur	42
Mentale bezwaren	'Staatsbosbeheer maakt er alleen maar een rotzooi van'	31
Bedrijfstechnische bezwaren	belemmert het werk	15
Arbeidsorganisatorische bezwaren	'Daar heb ik geen tijd voor'	9
Financiële bezwaren	'Dat levert geen geld op'	5
Sociale bezwaren	'De andere boeren krijgen d'r last mee'	5
Sociale controle	'Dan krijg ik last in de buurt'	5
Plezier in het werk	'Dat gerotzooi in het hout, dat vind ik maar niks'	4

De belangrijkste categorie van bezwaren heeft te maken met de beperkende regelgeving op het gebied van natuur, landschap en milieu. Of zoals een boer zei 'Als je iets plant, dan krijg je het er nooit meer uit!'. Het wantrouwen tegenover de overheid is groot: 'Alles kan tegen je gebruikt worden.' of 'Je geeft ze een vinger, dan pakken ze de hele hand!' Dit soort bezwaren werd door 49% van de boeren naar voren gebracht.

Een tweede categorie van bezwaren liggen op het economische vlak; grond is een productiemiddel en natuur is een concurrent met betrekking tot de grondbehoefte. Hierdoor worden de grondprijzen opgedreven. Economische bezwaren werden door 42% naar voren gebracht. Het tekort aan grond is voor een aantal vormen van agrarisch natuur- en landschapsbeheer een beperkende factor. Beheersovereenkomsten zijn moeilijk af te sluiten op bedrijven waar elke meter grond nodig is voor de voederwinning en de mestafzet. Als effect van het mineralenbeleid verwachten de

boeren dat van de grond nog beter gebruik gemaakt zal moeten worden. De beheersvergoedingen zullen hoog moeten zijn om dit alles te compenseren.

Een derde belangrijke groep van bezwaren ligt op het mentale vlak, 31% van de boeren noemde dergelijke bezwaren. Een goed voorbeeld hiervan is het volgende citaat: 'De natuur moet niet uitbreiden, er is al veel en dat wordt verwaarloosd'. Heel duidelijk is dat de doelstelling en de probleemstelling van het Nederlandse natuurbeleid door deze boeren niet onderschreven wordt. Het natuurbeeld van de boeren wijkt af van dat van de natuurbeheerders. Bovendien is de boer geen parkwachter: 'Je moet blijven wat je bent, en dat is boer!'

Op de vierde plaats komen de bedrijfstechnische bezwaren. Een percentage van 15% noemt dergelijke bezwaren. Meer natuur is meer onkruid, kan het gebruik van grote machines belemmeren en staat vaak in de weg. Verder noemt 9% arbeidsorganisatorische bezwaren. Hierbij komen bijvoorbeeld naar voren dat de aandacht voor natuur en landschap ten koste kan gaan van de aandacht voor de agrarische productie.

Verder is er nog een heel scala aan andere bezwaren tegen meer natuur en landschap die slechts door een enkeling naar voren worden gebracht. Meer natuur trekt volgens drie boeren meer wandelaars, meer toeristen en meer pottenkijkers aan. Sommige mensen willen geen beheersovereenkomst afsluiten omdat andere boeren daar misschien last van krijgen.

Opvallend is dat slechts een kleine groep bezwaren oppert die te maken hebben met de inpasbaarheid van de zorg voor natuur en landschap in de agrarische bedrijfsvoering. Het gaat hierbij om de bedrijfstechnische en arbeidsorganisatorische bezwaren. De belangrijkste drempels voor boeren om aan agrarisch natuur- en landschapsbeheer te gaan doen liggen dus niet bij de inpasbaarheid in de agrarische bedrijfsvoering.

Relaties met de doelgroepen

In het voorgaande is aangetoond dat de vernieuwers minder vaak bezwaren hebben tegen meer natuur en landschap op het bedrijf. Bij de analyse van de redenen waarom men bezwaren heeft bleek deze groep niet af te wijken van de andere doelgroepen: zij noemden dezelfde soort redenen ongeveer even vaak.

Concrete mogelijkheden voor inpasbaarheid in de bedrijfsvoering

In de vragenlijst is getracht onderscheid te maken tussen enerzijds mogelijkheden waarbij de agrarische productie en de bedrijfsvoering verweven wordt met doelstellingen op het gebied van natuur en landschap en anderzijds mogelijkheden om op bepaalde plekken natuur- en landschapswaarden aandacht te geven, terwijl op andere plekken een optimale agrarische productie de enige doelstelling blijft. Het gaat dus om scheiding of verweving tussen agrarische productie en zorg voor natuur en landschap.

Tijdens de interviews is gevraagd of men interesse heeft voor een aantal concrete mogelijkheden om de zorg voor een mooier landschap en een meer gevarieerde natuur in de bedrijfsvoering in te passen. De eerste drie mogelijkheden zijn van invloed op

de agrarische productie of zelfs op de hele bedrijfsvoering:

- meer variatie in het bouwplan,
- meer variatie in de graszode,
- extensief blijven boeren.

Vervolgens komen een aantal mogelijkheden aan bod die in de marge van de agrarische bedrijfsvoering plaatsvinden of die de agrarische productie niet wezenlijk veranderen, maar met een vergoeding aantrekkelijk kunnen zijn.

Er zijn ook mogelijkheden die op bepaalde plekken toegepast kunnen worden, zonder dat de bedrijfsvoering veel verandert. Gevraagd is of mensen tegen een vergoeding bereid zijn om deze maatregelen te treffen, op bepaalde stukken van de eigen grond (fig. 8).

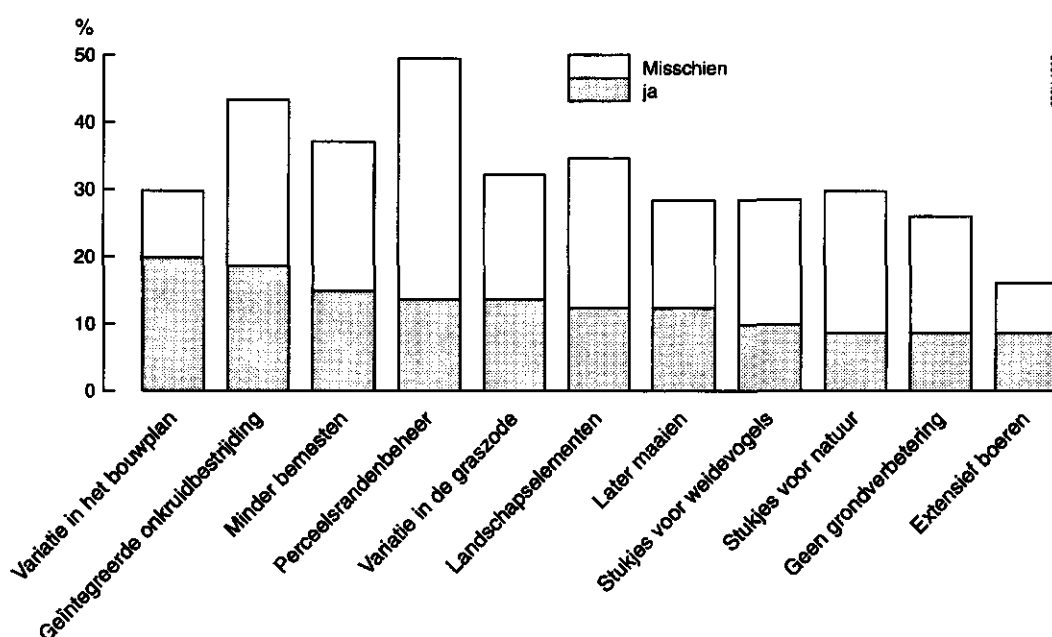

Fig. 8 Bereidheid om maatregelen te treffen voor natuur en landschap

Opvallend is dat de interesse voor de verschillende mogelijkheden weinig van elkaar verschilt. Met een groep van circa 50% valt over geen enkele mogelijkheid te praten, een groep van circa 10% heeft overal wel interesse voor en een groep van circa 20% geeft op alle mogelijkheden 'misschien' als antwoord.

Naast een duidelijke relatie met de doelgroepenindeling (vernieuwers voelen veel voor dergelijke zaken) is er ook weer een relatie met de vaardigheden die men als vakman nastreeft. Mensen die geïnteresseerd zijn in vergoedingen voor natuurbeheer hebben vaak een brede opvatting van vakmanschap. Naast de vaardigheden nodig voor de optimale productie en vaardigheden voor de zorg voor natuur en landschap, willen dezen vaak ook nog andere vaardigheden integreren in het vakmanschap. Er bestaat dus een categorie boeren die op zoek is naar een bredere invulling van het vakmanschap, waarbij zorg voor natuur en landschap één van de mogelijkheden is.

Naast vergoedingen worden er voor de mogelijkheden van verweving ook andere motieven genoemd. Voor meer variatie in het bouwplan zijn dit:

- Dit is een mogelijkheid om de onkruiddruk te verminderen.
- Granen en andere voedergewassen telen voor de eigen varkens: dit kan aantrekkelijk zijn omdat dan minder mineralen van buiten aangevoerd moeten worden.
- Akkerbouw als extra poot onder het bedrijf: men denkt dan aan granen en aardappelen.
- Granen als verfraaiing van het landschap. enkele mensen vinden het jammer dat de granen van de essen zijn verdwenen. afzetmogelijkheden zijn naast veevoer in de kleinschalige verwerking tot speciale producten (bier? brood?) Verder hopen zij op vergoedingen door de overheid, goudgele graanvelden op de essen zullen het landschap zeker verfraaien

Graslandbeheer zal in verband met de mineralenheffing alleen nog maar meer aandacht krijgen. Sommige mensen zweren bij een oude en gevarieerde grasmatt, anderen willen het grasland zo vaak mogelijk vernieuwen. Ook mengsels met klaver, waardoor stikstof gebonden wordt, staan bij sommigen extra in de belangstelling.

Opvallend is dat voor mogelijkheden als extensief blijven boeren, verruiming van het bouwplan, een gevarieerdere graszode en ook biologische landbouw argumenten worden genoemd die te maken hebben met bedrijfseconomische resultaten. Bij meer extensieve vormen van aanpassing van de agrarische productie denkt men niet aan vergoedingen door de overheid, maar aan bedrijfseconomische voordelen. Bij mogelijkheden waar in de marge van de agrarische productie natuur en landschap wordt onderhouden denkt men wel in de eerste instantie aan vergoedingen door de overheid.

12.7 Conclusies

Tijdens de interviews toonden de boeren opvallend veel vertrouwen in de toekomst van het eigen bedrijf. Velen kiezen voor vergroting van het bedrijf, vooral omdat dit economisch noodzakelijk wordt gevonden. Degenen die dit niet doen besteden ook weinig aandacht aan het milieu. Dergelijke relaties ontbreken bij de doelgroepen voor natuur en landschap. Slechts bij de weinigen die een aanvullende tak of inkomsten buiten de landbouw als alternatief kiezen, hebben relatief veel belangstelling voor initiatieven als biologische landbouw, recreatie en toerisme en onderhoud van landschapselementen.

In tegenstelling tot het optimisme over de eigen toekomst wordt vaak gesproken over een zorgelijke positie van de sector als geheel. Dit roept vragen op: worden reële problemen door veel boeren ontkend of vooruit geschoven, of is het wellicht zo dat in beschouwingen over de toekomst van de sector niet voldoende rekening wordt gehouden met het aanpassingsvermogen van de agrarische bedrijven?

Bij veel boeren bestaan bezwaren tegen invoering van nieuwe praktijken voor natuur en landschap, verweven of gescheiden van de productie. Zelfs bij de helft van de

vernieuwers bestonden deze bezwaren. Het grootste bezwaar van boeren tegen meer natuur en landschap lag niet in de bedrijfstechnische en arbeidsorganisatorische inpasbaarheid in de bedrijfsvoering. De regelgeving wordt als belangrijkste bezwaar genoemd. De effecten van regelgeving voor het draagvlak onder boeren moeten dan ook een zeer belangrijk aandachtspunt blijven.

Een tweede bezwaar is het tekort aan grond. In Noordoost-Twente zal dan ook, hoe moeilijk dit ook zal zijn, creatief met verweving omgegaan moeten worden. Uit productie nemen van landbouwgrond ligt erg gevoelig gezien het gevoelde tekort aan grond en de hoge grondprijzen. Als aan de bezwaren van regelgeving tegemoet gekomen kan worden en de landbouw zelf verantwoordelijkheid neemt voor het ontwikkelen van mogelijkheden om meer natuurwaarden te laten ontstaan zonder dat er veel land uit de productie wordt genomen, dan verschijnt de praktische inpasbaarheid als tweede belangrijke obstakel. Een algemeen recept voor de inpasbaarheid lijkt niet mogelijk: er is weinig relatie tussen de verschillende vormen van bedrijfsontwikkeling en de houding tegenover meer zorg voor natuur en landschap. Fijnafstemming, dat wil zeggen maatwerk per bedrijf en individuele begeleiding, zal nodig zijn.

13 Netwerken

13.1 Betekenis van de netwerken voor realiseren van bedrijfsplannen

Overzicht van netwerken

Voor het indalen van beleidsmaatregelen en van andere initiatieven in de agrarische bedrijfsvoering zijn de netwerken rond de agrariërs zeer belangrijk. De grote verscheidenheid aan initiatieven die op de agrarische sector afkomt enerzijds en de grote verscheidenheid aan bedrijven binnen deze sector anderzijds is lastig op elkaar af te stemmen. Bij deze afstemming spelen een groot aantal actoren als intermediairen en vertalers een rol. Het belang dat de boeren toekennen aan deze actoren zegt iets over de invloed van de verschillende actoren op de bedrijfsvoering.

Het geheel van relevante actoren is onderling moeilijk vergelijkbaar: de rol van de echtgenote is van een heel andere orde dan de rol van de Dienst Landelijk Gebied (DLV) of van Landschapsbeheer Overijssel. Daarom is het bedrijfsrelevante netwerk onderverdeeld in een aantal clusters van actoren. Deze clusters zijn met elkaar vergeleken met betrekking tot het belang dat zij hebben voor de bedrijfsontwikkeling. Verder is per cluster onderzocht welke actoren de belangrijkste rol spelen.

De vraag die aan de boeren gesteld is luidt aldus: Welke personen en organisaties zijn belangrijk voor de realisering van uw bedrijfsplannen?

Vervolgens is een lijst met actoren aan de geïnterviewden voorgelegd. Zij konden daarbij aangeven of de genoemde actor niet belangrijk, een beetje belangrijk of erg belangrijk is voor de realisering van de bedrijfsplannen. Bij de verwerking van de enquêteresultaten is aan de verschillende actoren een somscore toegekend op basis van deze antwoorden. In figuur 9 zijn de verschillende actoren en netwerken weergegeven. Het belang van een actor is groter naarmate deze hoger in de figuur is weergegeven. Overigens is het zo dat deze figuur alleen iets zegt over het belang dat boeren toekennen aan de contacten met de verschillende actoren voor zichzelf, niet over het belang van deze actoren voor natuur en landschap op het bedrijf. Het Rijk bepaalt de hoofdlijnen van het beleid, maar de meeste boeren hebben zelf weinig contact met ambtenaren van het rijk. Het Rijk staat dus zo laag in de volgende figuur omdat ze weliswaar zeer belangrijk voor het stimuleren van het beheer is, maar daarmee nog geen belangrijk contact voor de boeren is.

Uit figuur 9 blijkt dat het ketennetwerk voor de agrarische productie en het gezin de belangrijkste rol spelen in de toekomstige ontwikkeling van het bedrijf.

Ketennetwerk agrarische pro- ductie	Gezin en fami- lie	Sociaal netwerk	Media en beleid	Netwerk natuur en landschap	Andere keten- netwerken
	echtgenote				
boekhouder	opvolger				
voerleverancier					
dlv	kinderen				
banken					
agrarisch bedrijfs- leven					
studieclubs					
loonwerker		andere boeren			
handel					
	familie		media gemeente	jagers	
		buren		lbl	
		dorpsbewoners			recreanten
			waterschap	vrijwilligers landschapsbe- heer overijssel	
			provincie rijk	terreinbehere nde organisaties	
				plaatselijke verenigingen	

Fig. 9 Het belang van de verschillende actoren en netwerken (zie tekst voor nadere uitleg)

Ontwikkelingsrichting van het bedrijf

Tussen de plannen voor de bedrijfsontwikkeling (zie hoofdstuk 12) en het belang dat men hecht aan de verschillende actoren zijn enkele relaties gevonden. Enkele mensen (9 personen) hechten belang aan de recreanten: dit zijn agrariërs die uit recreatie en toerisme inkomen (willen gaan) halen. Een aantal mensen dat het bedrijf verder wil vergroten of een aanvullende tak wil opzetten, hecht extra belang aan de gemeente. Voor dit soort plannen is dan ook de medewerking van de gemeente nodig. Voor mensen die het bedrijf niet verder willen ontwikkelen is de gemeente geen belangrijke actor. Ook de contacten met de gebiedscoördinator hangen samen met de bedrijfsontwikkeling: mensen die het bedrijf willen vergroten hebben bijna allemaal contact met de gebiedscoördinator, van de mensen die alleen willen blijven heeft meer dan de helft geen contact met de gebiedscoördinator.

Natuur en landschap

De doelgroepindeling voor natuur en landschap hangt samen met het belang dat gehecht wordt aan enkele actoren (tabel 53).

Tabel 53 Belang van enkele actoren voor natuur en landschap (+ is relatief veel, – is relatief weinig belang, blanco is geen verschillen)

Actoren	Optimaliseerders	Status quo groep	Vernieuwers
Boekhouder		+	
Voerleverancier		+	–
Media		–	+
Recreanten			+
Gemeenten			+
LBL (Dienst Landelijk Gebied)			+

De vernieuwers hechten relatief veel waarde aan de rol van de media, de gemeenten, Dienst Landelijk Gebied en de recreanten. Aangezien de vernieuwers degenen zijn die een meer actieve rol kunnen gaan spelen in de zorg voor natuur en landschap, is het heel belangrijk om na te gaan welke rol genoemde actoren in dit verband kunnen spelen. Blijkbaar spelen de media een belangrijke rol in de gedachtenvorming over mogelijke vernieuwingen. Toeristen en recreanten worden vaak gezien als degenen die de vernieuwingen op het platteland zullen gaan betalen: bij plattelandsvernieuwing denkt men vaak in eerste instantie aan inkomsten uit recreatie en toerisme. De gemeenten zullen vernieuwende activiteiten mogelijk moeten maken. Zij moeten immers vergunningen verlenen en in het bestemmingsplan ruimte bieden voor niet-agrarische activiteiten. Ook moeten er duidelijke afspraken zijn over juridische en planologische consequenties van nieuwe landschaps- en natuurelementen. Dienst Landelijk Gebied is met name belangrijk voor de vergoedingen voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer (beheerovereenkomsten).

Tussen initiatieven voor natuur en landschap en de verschillende netwerken is er slechts één significant verband gevonden: mensen met veel interesse voor beheersovereenkomsten hechten ook relatief veel waarde aan het netwerk voor natuur

en landschap. Dat er weinig verbanden gevonden zijn is niet verwonderlijk. Slechts een klein aantal mensen noemde immers actoren uit het netwerk voor natuur belangrijk voor de realisering van de bedrijfsplannen. Agrarisch natuur- en landschapsbeheer wordt slechts door een enkeling op een professionele manier uitgevoerd. Voor professionalisering moeten de contacten met het netwerk voor natuur en landschap nog groeien.

Milieu

Er is een duidelijke samenhang tussen de aandacht voor het milieu en het belang dat gehecht wordt aan de actoren uit het ketennetwerk van de agrarische productie. Vooral het belang dat gehecht wordt aan de voerleveranciers, de banken, de handel, DLV, de loonwerker en de studieclubs verschilt duidelijk tussen de doelgroepen met betrekking tot het milieu. Voor de genoemde actoren geldt dat des te meer aandacht voor het milieu, des te meer belang wordt gehecht aan deze actoren. De sterkte van deze relaties wordt uitgedrukt in de tabel 54.

Tabel 54 Correlatiecoëfficiënten voor de relatie tussen aandacht voor het milieu en belang dat wordt gehecht aan het agrarische bedrijf

DLV	0,392
Studieclubs	0,353
Media	0,329
Loonwerker	0,319
Handel	0,295
Banken	0,278
Voerleverancier	0,270
Gebiedscoördinator	0,243
Boekhouder	0,210
Andere boeren	0,174
SEV/GLTO	0,139
Overig agrarisch bedrijfsleven	0,002

Dat alle correlatiecoëfficiënten positief zijn betekent dat iedere actor meer gewaardeerd wordt door mensen die veel aandacht hebben voor het milieu. De voorlichting door DLV kent dit effect zeer sterk, bij de voorlichting door de SEV komt dit effect minder sterk voor. Wil men achterblijvers op milieugebied bereiken, dan zal in de voorlichting de nadruk op de Sociaal-Economisch Voorlichting moeten liggen.

Het landbouwstimuleringsproject

Voor een aantal onderwerpen uit een landbouwstimuleringsproject geldt een duidelijk verband tussen interesse voor dit onderwerp en het belang dat aan het agrarisch ketennetwerk wordt toegekend. De interesse voor bedrijfsbegeleiding en –doorlichting, voor mineralenboekhouding en de studieclubs is groter bij mensen die veel belang hechten aan het agrarisch ketennetwerk. Opvallend is dit de onderdelen van het landbouwstimuleringsproject zijn die te maken hebben met kennisverwerving. Mensen met een grote behoefte aan veel gegevens en aan moderne inzichten over de bedrijfsvoering hechten dus veel waarde aan het agrarisch ketennetwerk.

Kennisontwikkeling

In paragraaf 12.4 is het belang van de ontwikkeling van kennis en vaardigheden besproken. Mensen die niet van plan zijn kennis en vaardigheden verder te ontwikkelen kunnen een probleem vormen bij het streven naar een duurzame landbouw. Deze groep is lastig te bereiken. Vandaar dat wij nu willen bezien hoe het netwerk van deze groep eruit ziet.

Wat betreft het sociale netwerk is er alleen een positief verband gevonden met de aanwezigheid van een opvolger. Uit tabel 55 wordt duidelijk dat de interesse voor verdere ontwikkeling van kennis en vaardigheden verder een positieve samenhang kent met het belang dat gehecht wordt aan het ketennetwerk voor de agrarische productie.

Tabel 55 Belang van het netwerk voor de agrarische productie en verdere ontwikkeling van kennis en vaardigheden (in %)

Belang netwerk	Ontwikkeling kennis en vaardigheden		Totaal
	ja	nee	
Weinig	26,2	60,0	32,9
Normaal	39,3	33,3	38,2
Groot	34,4	6,7	28,9
Totaal	100,0	100,0	100,0

Het verschil zit met name in het belang dat gehecht wordt aan de voerleveranciers, de handel, de banken, de boekhouders, de DLV, de loonwerkers en de studieclubs.

Andere verbanden zijn niet gevonden. Via het ketennetwerk van de agrarisch productie zal men het gemakkelijkst de mensen bereiken die kennis en vaardigheden verder willen ontwikkelen. Voor het bereiken van de 'achterblijvers' de Sociaal-Economische Voorlichting een belangrijke rol kunnen spelen.

13.2 Contacten voor natuur en landschap

In de vorige paragraaf ging het over welke actoren de boer van belang acht voor het realiseren van bedrijfsplannen. In deze paragraaf gaan we op een andere manier kijken naar die actoren die een rol spelen op het gebied van natuur en landschap (tabel 56). Gevraagd is met welke actoren men contact heeft op het gebied van natuur en landschap. Hiermee krijgt men inzicht in het netwerk voor het agrarisch natuur- en landschapsbeheer zoals de boeren dit voor ogen hebben. Er blijken ook (semi)overheidsinstellingen bij te horen die natuur- en landschapszorg niet als hoofdtaak hebben.

Tabel 56 Contact met actoren op het gebied van natuur en landschap (in % respondenten)

Gemeente	82
Jagers	70
Vrijwilligers	30
Waterschappen	25
Dienst Landelijk Gebied (lbl)	25
Landschapsbeheer Overijssel	21
Plaatselijke verenigingen	12
Terreinbeherende organisaties	11
Provincie	11
Rijk	4

Duidelijk is dat de gemeente en de jagers een vooraanstaande rol spelen als het gaat om de contacten op het gebied van natuur en landschap. Het is dan ook heel belangrijk om na te gaan welke impliciete en expliciete boodschappen door deze actoren worden uitgezonden.

De contacten met de gemeente gaan voornamelijk over kapvergunningen. Heel belangrijk is het om te beseffen dat de indruk die de boeren van de overheid hebben voor een belangrijk deel tijdens dergelijke contacten gevormd wordt.

De jagers spelen ook een belangrijke rol. Veel boeren jagen zelf, vaak zijn het ook kennissen die de jacht hebben, in een enkel geval zijn het relatieve vreemden. In ieder geval is het voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer van belang om aandacht te besteden aan de verhoudingen met de jagers.

Individuele vrijwilligers, het waterschap, de Dienst Landelijk Gebied en Landschapsbeheer Overijssel hebben contacten met een redelijk aantal boeren. Voor deze organisaties is het onderhouden van goede contacten met agrariërs ook onontbeerlijk. Waarschijnlijk is dit voor de terreinbeherende organisaties en plaatselijke natuurorganisaties minder het geval. Wat betreft cultuur en natuurbeeld lijkt de kloof tussen deze organisaties en de boeren vaak onoverkomelijk.

13.3 Conclusies

Voor milieumaatregelen bestaat er een adequaat netwerk dat voornamelijk bestaat uit het agrarische ketennetwerk, maar ook uit de media, collega-boeren en de gebiedscoördinator. Dit netwerk is ook van belang voor kennisontwikkeling.

Voor natuur en landschap ontbreekt dit grotendeels, behalve voor de beheer-overeenkomsten. De overige initiatieven bereiken de boeren niet, omdat de voor boeren belangrijkste netwerken geen functie lijken te hebben voor natuur en landschap. Algemeen van belang zijn wel de gemeenten en de jagers.

Een actievere rol van boeren bij de zorg voor natuur en landschap is mogelijk bij de vernieuwers. Deze doelgroep is op zoek naar mogelijkheden om het vak een bredere inhoud te geven en daarmee extra inkomstenbronnen op het bedrijf aan te boren. Zorg voor natuur en landschap is hiervoor één van de mogelijkheden, maar de vernieuwers zien dit vaak als onderdeel van een bredere ontwikkeling. De

vernieuwers kennen relatief veel belang toe aan de media, de gemeente, de recreanten en aan de Dienst Landelijk Gebied. Om ook daadwerkelijk tot vernieuwing van de zorg voor natuur en landschap te komen zijn deze actoren belangrijke bemiddelaars. Met name de gemeenten en DLG kunnen actief meedenken met de vernieuwers.

Op het gebied van de zorg voor natuur en landschap is de gemeente een essentiële actor. Maar liefst 82% van de boeren krijgt op het gebied van natuur en landschap met de gemeente te maken. Op dit moment heeft de gemeente in eerste instantie een controlerende rol: de gemeente verleent kapvergunningen en dergelijke. In het Landschapszorgsysteem Noordoost-Twente wordt voorgesteld een landschapscoördinator aan te stellen die het gemeentelijke handhavingsbeleid combineert met een meer stimulerende en begeleidende rol.

De wildbeheerseenheden in Noordoost-Twente spelen vaak een actieve rol bij de bescherming van bepaalde natuur en landschapswaarden. Zij hebben goede contacten met veel boeren.

Een vraag die naar aanleiding van dit hoofdstuk gesteld kan worden is: Zijn de bestaande netwerken voldoende om aan de vernieuwing van zorg voor natuur en landschap vorm te geven? Er zijn voorstellen gedaan om de rol van bepaalde actoren te verbreden, maar de vraag blijft of dit voldoende zal zijn om boeren ook daadwerkelijk te mobiliseren voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer.

14 Afsluitende conclusies en aanbevelingen

14.1 Algemeen

Veel respondenten uit de enquête zijn bereid te investeren en nieuwe kennis en vaardigheden te ontwikkelen. Zij doen dit in het kader van strategische keuzes en voor bedrijfsperspectieven die zij het meest kansrijk achten. Een grotere bijdrage aan natuur en landschap en in mindere mate aan milieu horen daar niet automatisch bij. Dit blijkt uit de relatief lage prioriteit die men hieraan toekent binnen het geheel van vaardigheden (vakmanschap) en de marktoriëntatie. Daarom moet het beleid zich blijven inspannen om deze onderwerpen op de agenda van de boer te houden.

Het verdient dan ook aanbeveling om een actief landbouwstimuleringsbeleid te blijven voeren en een extra stimulans te geven aan het natuur- en landschapsbeleid. Beide kennen verschillende doelgroepen die niet uitwisselbaar zijn en tezamen wordt pas echt een brede groep boeren bereikt.

Vergeleken met initiatieven voor natuur en landschap is het milieubeleid verder ingedaald in het vakmanschap en in de strategische keuzes voor de bedrijfsontwikkeling. Milieu wordt door boeren meer en meer erkend als een 'normaal' onderdeel van de vaardigheden voor een duurzame productie. Vooral de kopgroep komt in dit onderzoek naar voren als moderne, zakelijke ondernemers. Met het oog op de consequenties van het gevoerde agri-milieubeleid is het verstandig onderscheid te maken tussen de hokdierhouders (aandacht voor stallen) en graasdierhouders (mineralenbeheer).

Ten opzichte van milieumaatregelen blijft een grotere steun voor natuur en landschap nog 'tussen de oren' hangen. Er zijn veel natuur- en landschapswaarden op het bedrijf aanwezig, maar zij hebben hun functionele betekenis inmiddels grotendeels verloren. In moderne bedrijfssystemen heeft de boer – meestal op basis van praktijkervaringen – een nieuw evenwicht tussen natuur en landbouw gevonden. Er is in dit evenwicht ruimte voor slechts een beperkte bijdrage: de ondervonden overlast is weliswaar niet groot, maar ook de actieve inzet van de boer om die waarden in stand te houden beperkt zich meestal tot een enkele maatregel. De basis voor de instandhouding is versmald tot een persoonlijke hobby (onderhoud beplanting, weidevogels) of tot een sociale streekactiviteit (wildbeheer). Natuur en landschap is voor slechts weinigen een functionele en professionele activiteit.

Uitbreiding van de bijdragen van de boer wordt bemoeilijkt door twee factoren:

1. Het beleid gericht op een grotere participatie van boeren in het natuur- en landschapsbeheer is minder ver gevorderd dan het landbouwstimuleringsbeleid. Dit kan geïllustreerd worden met de rol van de gemeenten op het gebied van natuur, landschap en milieu. Wat betreft milieu zijn zij verplicht jaarlijks een Milieuplan op te stellen. Wat betreft natuur en landschap kan de gemeente een Landschapsbeleidsplan opstellen. Maar dat is niet verplicht en de inzet van gemeenten is sterk afhankelijk van de plaatselijke politiek.

2. Op bedrijfsniveau willen veel boeren het wankel evenwicht met de agrarische productie liever niet verstoren. Veel boeren hebben plannen voor investeringen en verdere ontwikkeling van hun kennis en vaardigheden, maar meer natuur en landschap wordt niet gezien als uitdaging of in andere gevallen gezien als een tweede tak waarvan de invoering op het bedrijf praktische bezwaren heeft (inpasbaarheid in de agrarische productie). Bij invoering van de productie van natuur- en landschapswaarden naast agrarische productie wil men liever beide 'takken' als aparte inkomstenbronnen zien en ook in de arbeid van elkaar scheiden. Optimaliseerders en de status quo-groep hebben dan ook als aanvulling op hun inkomen alleen inkomsten van buiten het bedrijf op het oog. De vernieuwers hebben een bredere oriëntatie, waaronder vergoedingen op basis van beheerovereenkomsten. Milieu is bij dit alles niet aan de orde: dat is geen economisch goed maar een randvoorwaarde voor de agrarische productie.

Werkelijk resultaat boeken zal altijd afhankelijk zijn van het vinden van gelukkige combinaties van bestuurlijke wil en daadkracht bij de (semi)overheden en sociaal en individueel draagvlak in de gemeenschap. Want bij de genoemde bezwaren tegen meer natuur en landschap is beperkende regelgeving een belangrijker reden dan de eigen bedrijfsomstandigheden (inpasbaarheid). Wat betreft bestuurlijk en publiek draagvlak is er een belangrijke rol weggelegd voor de gemeenten. Gemeenten hebben een uitvoerende taak in het overheidsbeleid, met een dienstverlenende taak naar de burgers toe. Elders in het land, vooral in de meer verstedelijkte gebieden, en ook in Noordost-Twente zien we een bredere verantwoordelijkheid en een meer actieve taakopvatting bij de gemeenten groeien voor het instandhouden en bevorderen van een groen buitengebied. Er moet worden ingesprongen daar waar reeds een aanzet voor draagvlak is en dat is de inzet van vrijwilligers, van personen (individuele boeren en burgers) en groepen (zoals jagers en plaatselijke werkgroepen).

14.2 Strategieën voor natuur en landschap

Aansturing via netwerken is nodig: veel boeren geven immers zelf aan dat het volgen van ontwikkelingen buiten het bedrijf niet hun sterkste punt is.

Tabel 57 Overzicht van de strategieën voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer

Doelgroepen	Netwerken	Initiatieven
Vernieuwers	professioneel netwerk voor natuur en landschap	Op professionele wijze beheren van natuur en landschap, met ondersteuning door en in samenwerking met het netwerk voor natuur en landschap.
Status quo-groep	streeknetwerk voor natuur en landschap (jagers, vrijwilligers)	Samenwerking met streekgebonden netwerken, die professioneel ondersteund worden en met vergoeding van de onkosten.
Optimaliseerders	netwerk voor agrarische productie	Gericht op het realiseren van een goede milieukwaliteit; dit is immers een randvoorwaarde voor een goede natuurkwaliteit

Er bestaat een duidelijke groep van vernieuwers die zelf in natuur en landschap een uitdaging zien (tabel 57). Dit is nu een minderheidsgroep die heterogeen is in interesses. Zij kenmerken zich door een oriëntatie op nieuwe kansen die verder reikt dan alleen natuur en landschap: ze bieden zich aan als plattelandsondernemers. Hoewel er voor beheerovereenkomsten veel belangstelling bestaat is het onduidelijk hoe groot de groep boeren is die echt kiest voor een directe bijdrage aan de productie van natuur en landschap. De netwerken van deze groep moeten nader bestudeerd worden om effectieve strategieën te ontwikkelen. Deze zijn zeker nodig, waarbij de media en gemeenten niet vergeten mogen worden. Hun extra aandacht en zorg voor natuur en landschap hangt van de inzet en gedragsruimte af die anderen hen kunnen bieden!

De groep van vernieuwers is nu nog een te smalle en onzekere basis voor beheer en ontwikkeling van natuur- en landschapswaarden in Noordoost-Twente. Het is van belang ook de status quo-groep te stimuleren. Dit kan het beste geschieden via professionele ondersteuning van aanspreekpunten, bijvoorbeeld bestaande streekgebonden samenwerkingsverbanden (wildbeheereenheden; vogelwerkgroepen etc.). De bijdrage van boeren daarin is bescheiden maar blijft substantieel en – als eigenaar en gebruiker van cultuurgrond en beplanting – ook essentieel. De streeknetwerken kunnen versterkt worden met een inbreng van andere streekbewoners, in het bijzonder vrijwilligers. Gezien het aanzienlijke belang dat men toekent aan plaatselijke standsorganisaties is het toe te juichen als ook deze organisaties zich bijvoorbeeld gezamenlijk met voorlichting gaan inzetten voor de (traditionele) zorgtaak van boeren. Bekendheid bij boeren is er meestal wel, adequate ecologische (!) kennis over natuur ontbreekt nog wel eens.

Ten behoeve van de groep optimaliseerders zijn blijvende incentives gericht op een economisch en ecologisch duurzame landbouw wenselijk, teneinde voor het gehele gebied een milieubasiskwaliteit en continuïteit in de landbouw te bereiken. Deze komen indirect ook de biodiversiteit en landschappelijke verscheidenheid ten goede. Milieu is een randvoorwaarde bij de agrarische productie geworden. Iedereen moet hieraan voldoen. Het milieu valt ook goed te integreren in de agrarische productie, omdat het gaat om input-output-relaties, het efficiënt omgaan met productiemiddelen. Aandacht voor natuur en landschap is moeilijker te beschouwen als onderdeel van de agrarische productie en daarin ook vaak lastig te integreren. Het is daarom niet vanzelfsprekend dat boeren hieraan aandacht kunnen geven in de bedrijfsvoering.

Tenslotte kan in delen van het gebied ook in bescheiden mate plaats zijn voor meer ecologische waarden en extra natuur als vervanging van de productiefunctie. Gedacht kan worden aan het bekenbeheer. Als er veel individuele eigenaren zijn zal daarvoor een geschikte organisatievorm gevonden moeten worden. Daarvoor kunnen individuele boeren zich bijvoorbeeld als beheerders verenigen of kunnen zij – via uitruil – plaats maken voor andere professionele beheerders die deze taak op zich nemen.

14.3 Strategieën voor milieu

Bij de strategieën voor milieu (tabel 58) zijn de maatregelen alle van de overheid afkomstig. De andere ketennetwerken kunnen daar echter bij ingeschakeld worden (loonwerkers, studieclubs etc.). Hierbij kan men denken aan een drietrapsraket:

- Voorwaardenstellend beleid: er worden duidelijke kaders gesteld, voor mensen die hieraan niet kunnen voldoen zullen er alternatieven buiten de landbouw moeten zijn. Het gebiedsgericht beleid heeft geen taak binnen het handhavingsbeleid. Wellicht kan men zich wel richten op het bieden van alternatieven voor mensen die niet aan de generieke regelgeving kunnen voldoen.
- Stimulerend beleid: milieuvriendelijke productie wordt gestimuleerd met financiële instrumenten en door kennisontwikkeling.
- Uitdagend beleid: de agrarische sector heeft de mogelijkheid zelf milieuvriendelijke methoden te ontwikkelen. Experimenten worden ondersteund en voorlopers worden beloond.

Tabel 58 Overzicht van de strategieën voor milieu

Doelgroepen milieu	Netwerken	Milieumaatregelen
Geringe aandacht	beleidsnetwerk, SEV–GLTO	voorlichting over milieuregelgeving (SEV–GLTO), zoeken naar alternatieve inkomstenbronnen ('warme sanering'), begeleiding.
Brede middengroep	beleidsnetwerk, netwerk agrarische productie	stimulerend milieubeleid (heffingen en toeslagen), stimuleren van milieuvriendelijke maatregelen, verhogen van het inzicht in milieuvriendelijk produceren.
Veel aandacht	netwerk agrarische productie	prestatiebeloning, ondersteunen van experimenten met milieuvriendelijke methoden.

14.4 Lijst met concrete suggesties

Algemeen

- Er bestaat een discrepantie tussen de doorgaans optimistische kijk op de toekomst van het eigen bedrijf en de zorgelijke positie die boeren schetsen van de agrarische sector als geheel. Wellicht kunnen de Sociaal–economische voorlichting (SEV) en boekhoudbureaus nog meer aandacht schenken aan de economische situatie in de landbouw, ten behoeve van goed gefundeerde keuzes bij bedrijfsovername en het zoeken naar alternatieven voor de gangbare landbouw.
- De koplopers voor milieu, natuur en landschap niet lange tijd laten 'aanmodderen'. Een laagdrempelig aanspreekpunt gebruiken (bijvoorbeeld de SEV) voor het meedenken met vernieuwers, om doelen en effecten van regulering te laten zien en om voorstellen tot samenwerking te maken teneinde formele beperkingen te vermijden.
- Marktsegmenten als de biologische landbouw en een verbreding van de recreatief–toeristische functie van het agrarische bedrijf als neventak vereisen een evenwichtig en gevarieerd pakket van voorzieningen en activiteiten op het bedrijf én in de streek. Benadrukken dat milieuvriendelijkheid slechts één van de

'verkoopargumenten' is en dat ook het streekeigene een rol speelt. Daarom agrarische ondernemers met ideeën daarover al in een vroeg stadium met regionale consultants in contact laten treden.

- Een mogelijk nieuw netwerk voor agrariërs is de milieucoöperatie. Deze kan een rol spelen bij de vergroting van de participatie van boeren. De coöperatie kan namens een groep boeren ook onderhandelingspartner zijn, die afspraken maakt met de overige actoren. Milieucoöperaties zijn geen wondermiddel; steun daarvoor moet afgewogen worden tegen mogelijkheden om bestaande netwerken, waarmee boeren reeds vertrouwd zijn, flexibeler te maken.

Natuur en landschap

- De gemeenten aanmoedigen om een Landschapsbeleidsplan te maken teneinde het gemeentelijke handhavingsbeleid te combineren met een meer stimulerende en begeleidende rol. Daarvoor een coördinator aanstellen en een Plan van Aanpak maken voor uit te voeren projecten. . Geselecteerde voorbeeldbedrijven kiezen om de vele praktische consequenties van een meer natuur- en landschapsvriendelijke bedrijfsvoering in onderlinge samenhang te demonstreren aan collega's. De vergoedingsmogelijkheden voor de voorbeelden van praktisch natuurbeheer zijn relatief onbekend. Maar ook is het belangrijk ervaringen te laten zien met: planologische schaduwwerking, effect van randen- en slootkantenbeheer op de onkruiddruk, mineralenbeheer, fijnafstemming op de bodemgeschiktheid, emissie-arme stallen.
- De inzet van vrijwilligers uit de lokale gemeenschap bevorderen, bijvoorbeeld voor het weidevogelbeheer en onderhoud van beplanting, omdat agrariërs liever bekenden op het land willen toelaten en omdat daarmee het besef van een gedeelde verantwoordelijkheid voor de plaatselijke omgeving wordt gevoed.
- Kennis van de levende natuur is essentieel voor de bescherming ervan. Een kennis- en educatiecentrum bij voorkeur samen met jagers opzetten, om deze organisaties ook aan te moedigen om een breder pakket van maatregelen voor natuur en landschap uit te voeren.

Milieu

- Een voorlichtingscampagne over energieonderzoek en energieadvies om de onbekendheid van mogelijkheden op dit gebied te verhelpen. Te denken valt aan media als de gebiedskrant en vakbladen.
- Idem over beleidsvoornemens inzake het lozingenbesluit en vooral het Meerjarenplan Gewasbescherming. Ingaan op de consequenties en mogelijke maatregelen op bedrijfsniveau.
- De loonwerkers als aanvullende doelgroep onderscheiden en een Plan van Aanpak maken voor deze doelgroep om hen te winnen voor geïntegreerde onkruidbestrijding. Eventueel hun inzet goedkoper maken door subsidies of de samenwerking tussen boeren voor (gezamenlijke) aanschaf van machines bevorderen.
- Het constant blijven leren wordt steeds belangrijker voor boeren: daarom de stimulering hiervan voortzetten in het kader van het gebiedsgericht beleid (cursussen blijven aanbieden met de nieuwste inzichten over toekomstgericht ondernemerschap).

Literatuur

Guldemon, J.A., J.A.W.A. Reus en J.W.C. Hoogendoorn. 1996. Ruimte voor voorlopers: Naar een stimulerend milieu- en natuurbeleid voor agrariërs. Utrecht: Centrum voor Landbouw en Milieu.

Katteler, H., 1983. 'Te praot'n valt'r altied'. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.

Kranendonk, R.P., 1996. Sturing in gebiedsgericht beleid: het planvormingsproces binnen de waardevolle cultuurlandschappen (WCL) Midden-Limburg en Noordoost-Twente. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 428.

Kranendonk, R.P., 1997. Resultaten van monitoring WCL Noordoost-Twente. Impuls voor plattelandsvernieuwing. Wageningen, Staring Centrum.

Landbouw-Economisch Instituut en Centraal Bureau voor de Statistiek, 1995. Landbouwcijfers 1995. 's-Gravenhage en Voorburg.

Provincie Overijssel, 1996. 1990-1995, De Overijsselse landbouw in cijfers. Zwolle.

Remmelzwaai, A.J. en B. Voslamben, 1996. In de marge. Een onderzoek naar ruimte voor de natuur op landbouwbedrijven. Lelystad. Flevobericht nr. 390.

Aanhangsel 1 Vragenlijst

Belangstelling voor landbouwstimulering, natuur en landschap

Doel van het onderzoek is nagaan welke interesse er bij boeren bestaat voor de initiatieven van het landbouwstimuleringsbeleid in Noordoost Twente en voor initiatieven voor natuur- en landschapsbeheer en hoe zij hiermee rekening houden in hun bedrijfsopzet en bedrijfsvoering. Wij vragen het bedrijfshoofd om bijgaande vragenlijst in te vullen en daarbij ook gezinsleden en andere personen te raadplegen, zeker als zij een inbreng leveren in de bedrijfsvoering.

Wij zorgen er voor dat uw informatie vertrouwelijk behandeld wordt.

Na afloop van de enquête maken we een samenvatting van de uitkomsten. Om deze samenvatting naar u toe te kunnen sturen vragen wij u om aan het eind van de vragenlijst uw naam en adres te vermelden.

Nr. :
Postcode :
Gemeente :

Bedrijfskenmerken

1. <u>Productie</u>	1996
land, in gebruik (ha)	
land, in gebruik (ha)	
grasland (ha)	
mais (ha), voor eigen gebruik	
andere (voeder)gewassen (ha)	
bouwland (ha)	
bos en natuurterrein (ha)	
gewassen, voor de verkoop (ha):	
– aardappelen	
– mais	
– fruit	
– andere (o.m. gras, hooi, luzerne)	
aankoop voer:	
– mais (ha)	
– gras/hooi/luzerne (ton)	
– krachtvoer	

melkvee (aantal)	
jongvee (aantal)	
quotum (liter)	
– eigendom	
– gehuurd	
– verhuurd	
fokzeugen (aantal)	
mestvarkens (aantal)	
ander vee: (aantal)	

2. Arbeidsorganisatie

wie moeten er van het bedrijf leven:	
alleenstaand/gezin/twee gezinnen	
maatschap (ja/nee)	
samenwerking met collega's (ja/nee)	
personeel (ja/nee):	
– vast	
– tijdelijk	
loonwerker (welke werkzaamheden)	

3. Leeftijd huidige bedrijfschef: jaar

indien ouder dan 50 jaar:

heeft u een opvolger? (j/n)

4. Neveninkomsten op het bedrijf (geschat)

loonwerk voor derden	
verhuur quotum	
verhuur grond	
recreatie op de boerderij	
verkoop aan huis, van het veld	

(natuur en landschapsbeheer)

Heeft u grond in een relatienotagebied?	
beheersovereenkomst	
– passief beheer (bergboerenregeling)	
– landschapsonderhoud, perceelsranden	
– bouwlandbeheer	
– graslandbeheer	

onderhoudsovereenkomst houtwallen e.d.	
onderhoud van natuurterrein	

andere inkomsten, namelijk:	
<u>Totaal</u> (geschat % van het gezinsinkomen)	

5. Neveninkomsten buiten het bedrijf

baan buiten de landbouw:

- uzelf
- gezinsleden
- handel
- uitkering: (soort:)

Totaal (geschat % van het gezinsinkomen)

Maatschappelijke initiatieven op gebied van landbouwstimulering

In Noordoost-Twente is er de mogelijkheid om als boer deel te nemen aan het landbouwstimuleringsbeleid. Er bestaan allerlei maatregelen en er worden ook nieuwe ontwikkeld. Doel is het realiseren van een sociaal-economisch verantwoorde en milieuvriendelijke landbouw. We willen graag weten hoe u aankijkt tegen al die maatregelen en het beroep dat op boeren wordt gedaan om méér aan landbouwstimulering te doen. Hieronder volgen verschillende mogelijkheden. Per mogelijkheid vragen we u:

- Bent u bekend met of heeft u gehoord over deze landbouwstimuleringsmaatregel? (ja/nee)?
- Interesse om daaraan mee te werken (ook als het initiatief nieuw voor u is):
 - * voel ik niets voor/(geen interesse)
 - * valt over te praten (interesse)
 - * voel ik veel voor (veel interesse)
 - * heb ik al aan meegedaan
 - * geen mening (weet niet).
- Waarom? (reden)

Initiatieven

1. Toekomstgerichte bedrijfsplannen ofwel bedrijfsdoorlichting.
2. Bedrijfsbegeleiding door DLV
3. Deelname aan een studieclub welke zich richt op optimalisering van onder meer mineralenbeheer en gewasbescherming.
4. Verwerking van de mineralenboekhouding door de accountant
5. Telen van nagewas op maïsland
6. Laten afstellen van de kunstmeststrooier
7. Bouw van een Groenlabelstal.
8. Geïntegreerde onkruidbestrijding (met behulp van eg, schoffel en/of rijenspuut); zelf of via de loonwerker.
9. energieonderzoek en/of investeringen gericht op energiebesparing

Maatschappelijke initiatieven voor natuur en landschap

In de samenleving groeit de belangstelling voor natuur en landschap, ook in agrarische gebieden. Er bestaan allerlei initiatieven en er worden veel nieuwe initiatieven ontwikkeld. Ook boeren worden gestimuleerd om extra inspanningen te plegen. We willen graag weten hoe u aankijkt tegen al die initiatieven en het beroep dat op boeren wordt gedaan om méér voor natuur en landschap te doen. Hieronder volgen verschillende mogelijkheden. Per mogelijkheid vragen we u:

- Bent u daarmee bekend of heeft u er over gehoord: ja/nee
- Interesse om daaraan mee te werken (óók als een initiatief nieuw voor u is):
 - * voel ik niets voor (geen interesse)
 - * valt over te praten (interesse)
 - * voel ik veel voor (veel interesse)
 - * doe ik aan mee.
- Waarom wel/niet? (korte toelichting, met trefwoorden)

Initiatieven

1. Aandacht besteden aan wild, weidevogels, beplanting e.d. op eigen grond en erf als persoonlijke hobby, d.w.z. privé, ongeorganiseerd, onbetaald en dus zonder verplichtingen tegenover anderen.
2. Instandhouden of aanleggen van een grote moestuin, hoogstamboomgaardje, boerengeriefhout (zoals palen voor afrastering) e.d., voornamelijk voor eigen gebruik en genoeg.
3. Ontwikkelen en instandhouden van een stukje pure natuur of een landschapselement, voornamelijk om er zelf van te genieten (bijvoorbeeld ongerept bosje in een overhoek, flinke kikkerpoel, bijzondere planten, bomen, vogels of insecten).
4. Meedoen aan de gezamenlijke zorg voor natuur en landschap in eigen streek, door samen te werken met vrijwilligersorganisaties voor wild- en weidevogelbeheer en landschapsonderhoud (onbetaald of tegen een kleine vergoeding) (wildredder, voerakker, bijhouden van beplanting of opsporen van nesten, inscharen van jongvee, maaien).
5. Lid worden van een boerenvereniging of coöperatie voor betaald agrarisch natuur- en landschapsbeheer, die door (verplichte) cursussen, het opstellen van een bedrijfsnatuurplan en adviezen streeft naar méér natuur op cultuurgrond, met een 'eerlijke beloning' (resultaatbeloning) voor de leden.
6. Bijdragen aan meer natuur door verpachten of verkoop van vrijkomende cultuurgrond aan een particuliere natuurbeschermingsorganisatie (bijvoorbeeld Natuurmonumenten).

7. Loonwerk verrichten ten behoeve van natuur en landschap in de streek, d.w.z. onderhouden van natuurterreinen, landgoederen en bossen, in wegbermen en langs watergangen, op vakbekwame en zakelijke wijze, dus met bijscholing en tegen betaling van de arbeid.
8. Opzetten van een 'groene tweede tak' op eigen grond of erf, voor betalende consumenten die geïnteresseerd zijn in het boerenlandschap (kleinschalig kamperen bij de boer, logies, tochten organiseren etc.)
9. Omschakelen naar biologische landbouw op het eigen bedrijf, d.w.z. zonder gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen, die natuur en landschap bevordert én met een hogere prijs voor het product.
10. Een beheerovereenkomst sluiten met de overheid voor natuur en landschap op eigen land, tegen een redelijke vergoeding voor de boer en zekerheid van betaling (geen winst, maar vergoeding van kosten van arbeid en lagere opbrengsten)
11. Een overeenkomst sluiten voor natuurvriendelijk beheer van slootkanten, akker-randen of houtwallen, tegen een redelijke vergoeding voor de boer en zekerheid van betaling.
12. Een overeenkomst met de overheid sluiten voor zwaar beheer en voor een langere periode, met aanvullende premie als de boer erin slaagt extra natuur op eigen land te produceren (prestatiebeloning).
13. Bijdragen aan meer pure natuur door grond te verhuren of te verkopen aan de overheid (bijvoorbeeld Staatsbosbeheer) ten behoeve van natuurreervaten

De zorg voor natuur en landschap

1. Met welke natuur- en landschapswaarden heeft u het meest te maken op uw bedrijf? (aankruisen en zo nodig invullen)

	aanwezig	last	maatregelen
A weidevogels (kievit, scholekster, grutto, tureluur)	...	...	...
B roofdieren (vos,)	...	...	...
C watervogels (eenden, zwanen, ganzen	...	...	...
D klein wild (konijn, haas, fazant, patrijs...)	...	...	...
E groot wild (ree,	...	...	...
F bosjes	...	...	...
G weg- en bermbeplanting	...	...	...
H houtwallen en singels	...	...	...
I steilranden	...	...	...
J roofvogels, uilen	...	...	...

	aanwezig	last	maatregelen
K bijzondere plantensoorten (.....)	...	...	...
L schadelijke vogels, dieren en planten (...)	...	...	...
M alleenstaande bomen	...	...	...
N poelen	...	...	...
O hoogstamboomgaarden	...	...	...
P andere:	...	...	...

2. Van welke natuur- en landschapswaarden heeft u in de praktijk last? (kiezen uit bovenstaande lijst)
3. Neemt u maatregelen om de natuur en het landschap op uw bedrijf te beschermen? (rijtje van vraag 1 langslopen)
4. Met veel boeren valt te praten over meer natuur en landschap op hun bedrijf. Maar er worden in de praktijk concrete bezwaren naar voren gebracht. Hoe staan u en uw gezin daar tegenover?
 - a geen concrete bezwaren
 - b wel concrete bezwaren,

– namelijk (aankruisen): Doorvragen !

- ☐ economische redenen (mag een redelijk inkomen uit de landbouw niet in de weg staan)
 - ☐ financiële motieven (er is niets mee te verdienen; de vergoeding is niet aantrekkelijk)
 - ☐ bedrijfstechnische redenen (land, gebouwen, machines niet geschikt)
 - ☐ arbeidsorganisatorische redenen (is niet te combineren met overige werkzaamheden op het bedrijf)
 - ☐ mentale motieven (geen ambitie in iets anders, opzien tegen de risico's)
 - ☐ aantasting van de boerenvrijheid, de zelfstandigheid
 - ☐ sociale motieven (bezwaren bij opvolger, gezin)
 - ☐ sociale controle (de buurt)
 - ☐ arbeidsvoldoening (plezier in het werk)
5. Afgezien van mogelijke praktische problemen, heeft u de komende jaren interesse om uw vakmanschap verder te ontwikkelen in de richting van natuur en landschap (graag omcirkelen en indien nodig invullen)
 - a nee, dat past echt niet bij mij. Ik zorg wel voor het milieu, maar natuur en landschap zal als onderdeel van mijn werk vermoedelijk aan betekenis verliezen
 - b ik wil het houden zoals het nu is
 - c ja, het past bij mij
- waar denkt u daarbij aan?:
- natuur en landschap als apart vak ontwikkelen, dus los van de deskundigheid

- die voor de productie nodig is (ja/nee)
- natuur en landschap niet als aparte vaardigheid ontwikkelen maar samen met de agrarische productie, zoals in de biologische landbouw (ja/nee)

De zorg voor het milieu

1. Naar welke van de volgende onderwerpen gaat uw aandacht het meest uit?

	geen	weinig	normaal	extra veel
A nadenken over de toekomst van uw bedrijf	...	...	...	...
B verbetering van de bedrijfsvoering	...	...	...	...
C mineralenbeheer	...	...	...	...
D optimaliseren bemesting	...	...	...	...
E optimaliseren veevoeding	...	...	...	...
F ammoniak	...	...	...	...
G Gewasbescherming	...	...	...	...
H Energie- en watergebruik	...	...	...	...

2a. Er zijn een aantal regelingen en beleidsmaatregelen op het gebied van milieu. Met welke kosten op het gebied van het milieubeleid heeft u in de praktijk te maken of waarmee krijgt u te maken?

- A Milieuvergunning
- B Ammoniakreductieplan
- C MINAS en de heffing
- D Lozingenbesluit
- E Meerjarenplan Gewasbescherming
- F Energieheffing

2b. Welke van deze regelingen is in de toekomst het meest beperkend voor uw bedrijf, nu of in de toekomst?

3. Neemt u maatregelen op uw bedrijf ter verbetering van de milieusituatie?

- 0 nee (verder naar: zo nee)
- 0 ja (specifieke maatregelen)

zo ja, met behulp van stimuleringsbijdragen?

- 0 nee
- 0 ja, welke

Zo nee, wat zijn uw bezwaren?

- 0 economische redenen (mag een redelijk inkomen in de weg staan)
- 0 financiële motieven (er valt niets mee te verdienen)
- 0 bedrijfstechnisch (land, gebouwen, machines niet geschikt)
- 0 arbeidsorganisatorisch (is niet te combineren met overige werkzaamheden op bedrijf)
- 0 mentaal (geen ambitie in iets anders, opzien tegen de risico's)
- 0 aantasting boerenvrijheid
- 0 sociaal (bezwaren bij opvolger, gezin)
- 0 sociale controle door omgeving
- 0 arbeidsvoldoening (plezier in het werk)

4. Wat betreft uw vakmanschap, naar welke onderdelen van het boerenberoep gaat de komende jaren uw aandacht uit? (graag mate van aandacht aangeven)

	geen	enige	normaal	extra veel
1. onderhoud van machines en gebouwen	...	...	...	...
2. land verbeteren	...	...	...	...
3. hoge productie	...	...	...	...
4. gezondheid vee	...	...	...	...
5. fokken van vee	...	...	...	...
6. voederwinning en voersamenstelling	...	...	...	...
7. melken en kwaliteitscontrole van het product	...	...	...	...
8. financiële administratie (boekhouding)	...	...	...	...
9. automatisering	...	...	...	...
10. zuinig omgaan met mineralen	...	...	...	...
11. beperking van het gebruik van bestrijdings- middelen	...	...	...	...
12. samenwerken en werken met tijdelijk personeel	...	...	...	...
13. verkoop van het product	...	...	...	...
14. onderhoud van beplanting	...	...	...	...
15. weidevogelbeheer	...	...	...	...
16. inspelen op subsidieregelingen	...	...	...	...
17. meer natuur produceren op het bedrijf	...	...	...	...
18. bedrijfsvoering aanpassen aan ontwikkelingen op de markt	...	...	...	...
19. bedrijfsvoering aanpassen aan ontwikkelingen in de regelgeving	...	...	...	...
20. meedoen aan een studieclub	...	...	...	...
21. volgen van cursussen	...	...	...	...
22. aandacht voor energie en waterbesparing	...	...	...	...
23. actief in organisaties	...	...	...	...
24. baan of werk buiten de landbouw	...	...	...	...
25. anders, namelijk:	...	...	...	...

5. U heeft hierboven aangegeven hoeveel aandacht u aan een aantal onderdelen van het boerenwerk wilt geven. Nu wil ik u vragen welke doelstellingen u als vakman nastreeft. Dat kan u aangeven door een keuze te maken uit de volgende combinaties van vaardigheden (omcirkelen).
1. alle vaardigheden die zijn gericht op een optimale productie (zorg voor vee en gewas, voer en kwaliteitscontrole)
 2. combinatie van productie en andere vaardigheden zoals verbetering van land, actief in het agrarische verenigingsleven etc.
 3. combinatie van productie en meer zorg voor milieu
 4. combinatie van productie en meer zorg voor natuur en landschap
 5. combinatie van bovenstaande mogelijkheden, namelijk van

Ondernemerschap en de zorg voor het inkomen

De volgende vragen gaan over de plannen die u uiteindelijk met het bedrijf heeft. Dat betekent het kiezen van een richting voor de bedrijfsontwikkeling die het beste aansluit bij het vakmanschap én ondernemerschap.

1. Wat zijn de sterke kanten van het bedrijf? Het gaat zowel om uw opvattingen als die van uw eventuele opvolger. Kies de juiste volgorde:

0 alles dat samenhangt met het netjes en effectief uitvoeren van het werk (technisch sterk, echte vakman)
0 alles dat samenhangt met het organiseren en het op elkaar afstemmen van de werkzaamheden (management sterk)
0 alles dat te maken heeft met het goed reageren op ontwikkelingen buiten het bedrijf (ondernemerschap sterk)
2. Welke plannen heeft u (en uw gezin en eventuele opvolger) voor de toekomstige ontwikkeling van het bedrijf? (omcirkelen)

a ik denk binnen afzienbare tijd met boeren op te houden
b ik denk het rustiger aan te gaan doen
c ik denk alleen aan plannen om bij te blijven bij de ontwikkelingen (maar niet verder uitbreiden)
d ik denk het bedrijf te gaan specialiseren in één van de huidige takken
e ik denk mijn bedrijf en de productie in de huidige richting te vergroten
f voor een bestaansbasis ga ik mijn bedrijf ook in een aanvullende richting ontwikkelen, namelijk: (invullen)
g ik denk aan een (vrij) ingrijpende omschakeling van het bedrijf, in de richting van: (invullen)
h ik denk aan inkomsten van buiten de landbouw

3. Wat zijn de belangrijkste redenen voor deze plannen? (aankruisen)
- ☐ economische motieven (noodzakelijk om een redelijk inkomen te halen)
 - ☐ financiële motieven (geld verdienen, er beter van worden; of om juist kosten te besparen)
 - ☐ bedrijfstechnische motieven (geschiktheid van land, gebouwen en machines)
 - ☐ bedrijfsorganisatorische motieven (combineren en regelen van de werkzaamheden)
 - ☐ mentale motieven (persoonlijke ambitie: voorop lopen of juist niet meer zo hoeven; opzien tegen de risico's)
 - ☐ natuur en landschap
 - ☐ milieu
 - ☐ vrijheid, zelfstandigheid
 - ☐ arbeidsvoldoening (plezier in het werken)
 - ☐ sociale motieven (gezin, wel/geen opvolger; sociale contacten)
4. Heeft u de komende jaren uit bedrijfseconomisch oogpunt ook interesse voor producten die veel met natuur en landschap te maken hebben:
- a. nee, dat spreekt mij totaal niet aan. Natuur en landschap betekenen voor het bedrijf geen perspectief maar vooral hinder en schade. Ze kosten tijd en geld.
 - b. ik sta er neutraal tegenover en wil het houden zoals het is. Want natuur en landschap zijn voor mij nauwelijks een probleem, maar leveren volgens mij ook niets op.
 - c. ja, natuur en landschap kan bedrijfseconomisch een interessante tweede tak worden.
- Er zijn twee varianten:
 - Gescheiden van de overige cultuurgrond die voor optimale agrarische productie blijft. Dan gaat het om de volgende mogelijkheden (aangeven: geen, weinig, redelijk, goed perspectief)
 - ☐ beheersovereenkomsten
 - ☐ prestatiebeloning (premie op zeldzame soorten)
 - ☐ onderhoud van bossen en natuurterreinen
 - ☐ bosaanplant
 - ☐ kamperen bij de boer
 - natuur en landschap kan bedrijfseconomisch interessant zijn, maar samen met een aanpassing van de productie. Het gaat om de volgende mogelijkheden (aangeven: geen, weinig, redelijk, goed perspectief)
 - ☐ natuur- en diervriendelijke producten maken (streekproducten met keurmerk; scharreelproducten)
 - ☐ verkoop van deze producten op de boerderij (vaste mest; melk, eieren, kaas e.d.)
 - ☐ biologische landbouw (welke producten)
 - ☐ beheersovereenkomsten voor alle grond

5. Tot slot graag uw opvatting over welke economische activiteiten de spil van uw ondernemerschap en uw gezinsinkomen gaan vormen. Dat kan door voorkeur uit te spreken voor een van de volgende combinaties:
- a. alleen inkomsten uit de gangbare landbouw
 - b. een combinatie van inkomen uit de gangbare landbouw én uit agrarisch natuurbeheer
 - c. inkomsten uit de gangbare landbouw én inkomen van buiten het bedrijf
 - d. inkomsten uit de gangbare landbouw én uit neveninkomsten op het bedrijf
 - e. combinaties van b, c en d.

Plannen voor bedrijfsontwikkeling

1. Heeft u belangrijke nieuwe investeringen in gedachten? (omcirkelen en indien mogelijk specificeren)
- a ik zal zeer terughoudend zijn met investeringen
 - b ik heb wel bepaalde plannen, namelijk:
 - grond
 - staltype of stalaanpassingen
 - gebouwen
 - machines
 - automatisering
 - verbetering van het land
 - meerfasevoeding-systeem
 - mineralenreductie
 - kunstmestdoseerder of kantstrooiplaat
 - ammoniakreductie
 - energiebesparing
 - waterbesparing
 - geïntegreerde onkruidbestrijdingsapparatuur (eg, schoffel, rijenspuut)
 - melkquotum
 - wildredder of andere natuurinvesteringen
2. Bent u (en uw eventuele opvolger) van plan om uw kennis en vaardigheden in de komende jaren verder te ontwikkelen?
- a nee, ik wil alleen blijven
 - b ja (aanstrepen; meerdere mogelijkheden)
 - cursussen
 - volgen van een opleiding
 - deelname aan een studieclub
 - bijwonen van demonstratiedagen
 - c. ja, ook voor natuur en milieu

3. Hierop aansluitend wil ik u ook vragen bij welke personen en organisaties u denkt informatie en kennis te halen voor de realisering van de plannen of met wie bespreekt u deze plannen? Graag met een cijfer het belang van die personen aangeven.

1. niet belangrijk
2. niet zo belangrijk
3. belangrijk

(spontaan een cijfer geven; niet te lang nadenken!)

Overzicht

A. Huishouden en familie:

- echtgenote
- opvolger
- kinderen
- familie

B. Voorlichting:

- GLTO
- agrarisch bedrijfsleven
- coöperatie
- banken
- boekhouder
- handel
- overheid (DLV)
- loonwerker
- studieclubs

C. Media

- kranten en tijdschriften
- radio en tv

D. Met welke personen of organisaties heeft u contact (met betrekking tot uw bedrijf)?

- gebiedscoördinator NO-Twente
- andere boeren
- buren
- dorpsbewoners
- recreanten/toeristen

E. Overheidsinstellingen:

- gemeente
- provincie
- rijk
- waterschap

F. Organisaties voor natuur- en landschapsbescherming:

- Relatienota (LBL)
- Natuurmonumenten of provinciaal Landschap
- Landschapsbeheer Overijssel
- plaatselijke verenigingen
- jagers
- vrijwilligers (bijvoorbeeld vogelwacht)

G. Andere:

4. Wat betreft natuur en milieu op uw bedrijf en directe omgeving; denkt u daarvoor wel eens contact met bepaalde personen en organisaties op te nemen, informatie en adviezen te vragen of deze in te schakelen voor hulp? (omcirkelen, invullen)

	natuur	landbouwstimulering
a. ja	0	0
b. nee	0	0

- 5a. Treft u in de komende jaren ook de volgende maatregelen? (langslopen, omcirkelen en toelichten)

- meer variatie in de graszode:
- meer variatie in het bouwplan:
- extensief te (blijven) boeren

- 5b. Als u er een vergoeding vergoeding voor zou krijgen, zou u dan: (ja, misschien, nee)

- minder bemesten (indien mogelijk ook ruige mest)
- later maaien
- achterwege laten van grondverbetering (perceelsverbetering, scheuren)
- ont- en afwatering niet verbeteren
- perceelsranden, slootkanten ontzien voor natuur en landschap
- stukjes land vrijhouden voor natuur en landschap, bijvoorbeeld: aanleg poelen, aparte stroken voor botanisch beheer, perceel weiland reserveren voor ongestoord uitkomen van weidevogelnesten
- geïntegreerde en pleksgewijze onkruidbestrijding
- landschapselementen aanleggen of onderhouden
- grond vrijhouden voor het uitkomen van weidevogels

6. Als u een overeenkomst zou sluiten voor het onderhoud van bijvoorbeeld een houtwal, zou u dit dan zelf uitvoeren of uitbesteden?

- a zelf uitvoeren
- b uitbesteden.

7. Wat vindt u van de volgende stellingen? (1=eens, 2=beetje mee eens, 3=oneens)

- natuur en landschap is echte uitdaging (hobby) voor mij, maar staat los van geld verdienen
- natuur en landschap is een uitdaging voor mij als vakman én ondernemer
- natuur en landschap kost mij te veel tijd en geld
- natuur en landschap is voor mij geen hobby, maar het kan een interessante 'tweede tak' zijn voor mijn bedrijf
- ik wil natuur en landschap houden zoals het nu is

Commentaar, op- of aanmerkingen:

Naam:

Adres: